

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

39,3 – 1993

BRIEVEN UIT HET OUDE NABIJE OOSTEN

ISSN 0031-8329

LEIDEN
1993

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

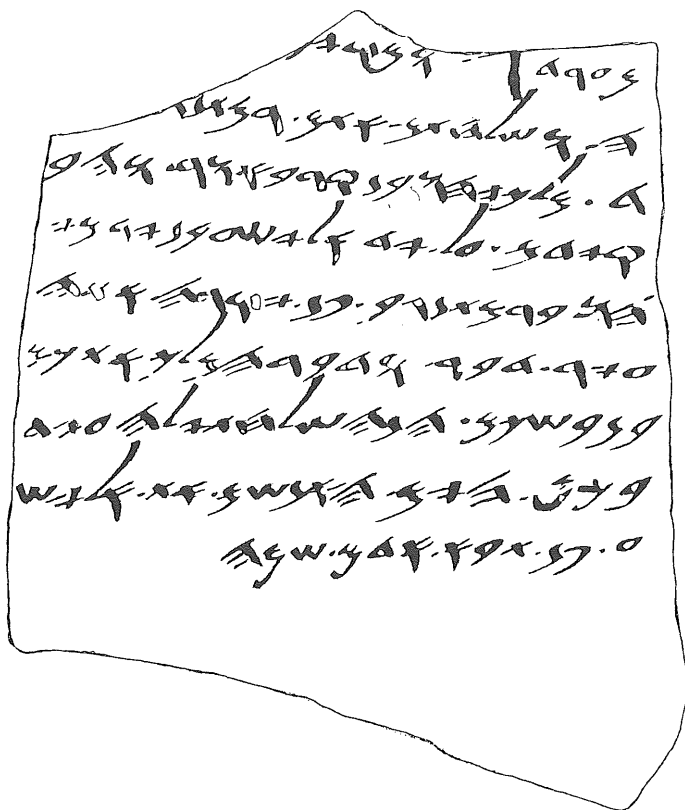
AMERSFOORT	Mevr. D.A.M. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan, 45 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs. F.A. Tjerckstra, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Schopenhauerstraat 209, 7323 LZ Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M.M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I.B.J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Doordrecht
EINDHOVEN	Mevr. V. Slotboom-Dijkstra, Schoutstraat 63, 5663 GG Geldrop
's-GRAVENHAGE	Mevr. J.M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. Drs. G.J.C. Labuschagne, Blekenweg 35, 9753 JM Haren
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEIDEN	Dr R. van Walsem, Egyptologisch Instituut, P.B. 9515, 2300 RA Leiden
MAASTRICHT	Drs. P.J.I. Flaton, Observantenweg 17, 6212 EN Maastricht
NIJMEGEN	Drs. S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Zestienhovensekade 65, 3043 KJ Rotterdam
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Von- delstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. K.J.H. Vriezen, 't Zand 5, 3451 GP Vleuten
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Seminarie voor Spijkerschrift- filologie, St. Pietersplein 6, Gent

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel.
071-272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: De beroemde blinde harpser. Reliëf uit het graf van Patenemhab te Saqqara, Nieuwe Rijk, 18^e dynastie, ca. 1340-1330 v.Chr. Foto beschikbaar gesteld door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Arad ostrakon met brief van (vermoedelijk) Elyashib. Uit: Y. AHARONI, *Arad Inscriptions* (1981) 47, no. 24. Zie de bijdrage van M. FOLMER in dit nummer

BRIEVEN UIT HET OUDE NABIJE OOSTEN

INHOUD

Personalia Orientalia	126
“In leven, voorspoed en gezondheid, en in de gunst van Amon-Re!” L.M.J. ZONHOVEN	128
“Ik stuur je deze brief om je het beste te wensen”. Hebreeuwse en Aramese brieven uit het oude Israël M.Folmer	141
De zaak Zannanza. Een Egyptisch-Hettitisch brievendossier TH.P.J. VAN DEN HOUT	159
Brieven uit het Oude Mesopotamië K.R. VEENHOF	168

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M. L. FOLMER, C.H.J. DE GEUS, Th. P.J. VAN DEN HOUT, A. A. LOOSE, W. H. VAN SOLDT (eindredacteur) en L. M. J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 45,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 22,50. Hiervoor ontvangen de leden *Phoenix* en de Nieuwsbrief, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Amhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede (Twente), 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 1ste étage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-272016. *Postadres*: Ex oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phoenix*. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Dr. G. VAN DRIEL (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het dagelijks bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Drs. L. M. J. ZONHOVEN, namens redactie *Phoenix*; Drs. G.H. DE KNEGT, penningm.; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ, contact met afdelingen; Dr. D. J. W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS, lezingenprogramma; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Dr. C. H. J. DE GEUS (Groningen), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Mevr. Drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE (Den Haag), Prof. dr. J. QUAEGBEUR (Leuven), Prof. dr. H. D. SCHNEIDER (Leiden).

Prof. dr. L. DE MEYER, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 16 juni 1993 aanvaardde Dr Th. P.J. van den Hout het ambt van bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam vanwege de Allard Pierson Stichting in het Hettitisch en verwante Anatolische talen en Culturen alsmede de Geschiedenis van Anatolië in de Preklassieke Periode met het uitspreken van een rede getiteld: „Tudḫalija Kosmokrator. Gedachten over ikonografie en ideologie van een Hettitische koning”.

In zijn rede ging Prof. van den Hout in op de zogenaamde hoornenkroon, die in de ikonografie van goden of vergoddelijkte personen in het Oude Nabije Oosten een belangrijke rol speelt. Behalve vele Hettitische goden dragen soms ook koningen deze hoofdbedekking. Vaak wordt automatisch daaruit afgeleid, dat de koning in kwestie vergoddelijkt en dus gestorven was op het moment, dat de afbeelding gemaakt werd.

Nadere beschouwing van deze gevallen echter laat zien, dat aan die konklusie een aantal grote bezwaren kleeft: het is integendeel waarschijnlijk, dat de koningen zich al tijdens hun leven zo hebben laten afbeelden. Een argument, dat koningen ook vóór hun dood goddelijke eer voor zich konden opeisen, wordt voorts ontleend aan een nieuwe interpretatie van een passage uit een lange hiëroglifische inscriptie van de hettitische koning Tudḫalija IV (ca. 1240-1210?). Daarin vraagt hij om een plengoffer aan zichzelf. Het woord en het teken dat voor het woord “plengoffer” gebruikt wordt, kenden we tot nog toe slechts uit konteksten met goden. Het ziet er dus naar uit, dat in de Hettitische koningsideologie van de 13de eeuw de positie van de koning een andere was dan men wel aannam.

Op 22 april 1993 promoveerde de Egyptoloog J. van Dijk, werkzaam aan de Rijksuniversiteit Groningen, aldaar tot doctor op het proefschrift *The New Kingdom Necropolis of Memphis. Historical and Iconographical Studies* (zie reeds de korte aankondiging in *Phœnix* 39,2). Promotors waren Prof. Dr. H. te Velde uit Groningen en Prof. Dr. G. Martin, hoogleraar aan het Londense University College en sinds lang meer bekend als directeur van de Brits-Nederlandse opgravingen in de Nieuwe-Rijksbegraafplaats te Saqqara. Dr. van Dijks jarenlange deelname aan deze expeditie heeft hem de expertise verschaft om een aantal artikelen te schrijven over dit onderwerp, die, gedeeltelijk na herbewerking, deels ook nieuw, hier bijeengebracht zijn als proefschrift. De spectaculaire vondsten van de graven van de latere farao Horemheb en de Schatbewaarder Maya, naast andere minder bekende hooggeplaatste personen uit die tijd, hebben geleid tot historisch-biografische studies over de carrière van generaal Horemheb onder Toetanchamon, over Maya, wiens beroemde beeld een van de pronkstukken van de Leidse Egyptische verzameling is, en over Tia, gehuwd met een zuster van Ramses II. Daarnaast zijn er vier andere artikelen die liggen op het gebied van het godsdiensthistorische specialisme van de auteur. Het eerste is gewijd aan de betekenis van beelden die een naos met godenfiguur voor zich houden, vooral afkomstig uit tempels, maar ook gevonden in graven. Na de behandeling van een hymne van Horemheb voor Osiris en de Osiris-symboliek van de *djed*-pilaar in de Memfitische kontekst gaat de auteur dieper in op het al eerder door hem bestudeerde grafritueel van het Breken van de Rode Potten, waarin de kleur rood verbonden is met de krachten van de chaos en vijand, die door het breken magisch vernietigd worden. Het laatste artikel is gewijd aan een verklaring van vrij plotselinge opkomst van de begraafplaats van Memfis na de Amarna-periode. Van de losse stellingen zal zeker de suggestie om de door het dalende aantal rokers vrijgekomen rookcoupés bij de N.S. te benutten voor reservering voor walkman-gebruikers veel sympathie ondervinden.

“IN LEVEN, VOORSPOED EN GEZONDHEID,
EN IN DE GUNST VAN AMON-RE!”

L.M.J. ZONHOVEN

Met zo'n heilwens voor de ontvanger begonnen in het Nieuwe Rijk vaak brieven, onmiddellijk na de woorden “X (de schrijver) groet Y (de ontvanger)”, maar het kan ook veel uitgebreider onder vermelding van vele goden onder wier gunsten de schrijver en zijn omgeving mogen bloeien. Maar in het Midden-Rijk (ca. 2000 - 1800 v.Chr.) openen brieven gewoonlijk wat zakelijker, soms vergezeld van de wens “Moge Uw toestand zijn als van iemand die ontelbaar lang leeft!” In de lange geschiedenis van het Oude Egypte hebben de perioden hun eigen formuleringen en schrijfgewoonten.

Geletterdheid in Egypte

Analfabetisme is bij ons nu onder de oorspronkelijke bevolking verdwenen door de lange geschiedenis van de leerplicht. Bij brieven denken wij dan ook aan een briefschrijver die lezen en schrijven kan en aan een ontvanger die op zijn minst lezen kan. Maar toen de leerplicht hier nog niet bestond, dicteerde de verzender, wanneer afkomstig uit een familie zonder enige opleiding, de inhoud aan een beroepsschrijver, en vernam de ontvanger die niet lezen kon de inhoud uit de mond van die dat wel kon, vaak zo'n zelfde schrijver. De kunst van het lezen en schrijven hoeven niet noodzakelijkerwijze gekoppeld te zijn, zoals vroeger in China, waar veel mensen vroeger niet schrijven maar wel lezen konden.

Zonder schrift kan een goed georganiseerde staat maar moeizaam functioneren - het Incarijk was hierop een merkwaardige uitzondering! -, dus wordt er algemeen aangenomen dat de maatschappelijke elite, waaronder ook de hogere tempelpriesters en de koning als top van de maatschappelijke piramide, zelf kon lezen en schrijven.

De inleiding van een literaire tekst “De profetie van Neferti” eindigt, na een verzoek van koning Snefroe aan deze wijze man om iets te vertellen, als volgt. Op zijn vraag of dat uit het verleden of uit de toekomst moest zijn, antwoordde de koning: “Uit de toekomst toch! Immers, wanneer de dag van vandaag plaatsgevonden heeft, gaat men er reeds aan voorbij.” De tekst gaat verder met: “Toen strekte hij zijn hand uit naar een kistje met schrijfbehoeften en pakte een boekrol en een schrijverspalet. Toen begon hij op schrift te stellen wat de voorleespriester Nefert zei”.

Men schat dat die elite voor het Nieuwe Rijk niet meer dan zo'n een procent van de bevolking uitmaakte en dat het gewone volk, op een enkele uitzondering na, niet lezen of schrijven kon. Hiermee in tegenspraak lijkt dat op grafsteles elke voorbijganger opgeroepen wordt ten behoeve van de eigenaar van de grafsteele de offerformule op te lezen, om zo het voortbestaan van zijn voedselvoorziening in het hiernamaals langs magische weg te verzekeren. De wens voor zo veel mogelijk verzekering daarvan zal hier zeker de vader van de gedachte geweest zijn. Het is ook niet onwaarschijnlijk dat de elite hierbij alleen maar binnen het eigen kader dacht, omdat de afstand tot het gewone, ongeletterde volk erg groot was.

In het Nieuwe Rijk getuigen de talrijke schoolteksten ervan dat er toen wel een algemenere opleiding bestond. Maar de toenmalige grootmacht in het Oude Nabije Oosten had dan ook een veel uitgebreider ambtenarenapparaat dan vroeger nodig.

Er is wel duidelijk bewijs door de enorme hoeveelheid documenten die ons uit Deir el-Medina zijn overgeleverd dat een heel behoorlijk percentage van de beter gesitueerde arbeiders daar, waaronder zeker ook vrouwen, wel moest kunnen lezen en schrijven.

De schrijver

Een heel belangrijke rol als secretaris van de hoogste ambtsdragers, en daardoor ook vaak zelf met het nodige gezag bekleed, speelt de schrijver. Het beroep was zeer hoog gewaardeerd, en de schrijversstand had een bijzonder hoge dunk van zichzelf. Zij zagen zichzelf als de academische en intellectuele elite. Er is ons een Satire op de Beroepen overgeleverd, ongetwijfeld uit de beroepskring zelf afkomstig, waarin een vader zijn zoon voorbereidt op een schrijverscarrière. Hij schildert de taken en vooral de voordelen van het beroep van schrijver door het in de zwartst mogelijke schilderingen te contrasteren met andere beroepen die bestaan uit veel harde lichamelijke arbeid. De auteur ervan laat vissers en wassers ploeteren bij een rivier die vergeven is van de krokodillen. Hij laat militaire koeriers door de woestijnen sjokken. Boer zijn, dat was wel heel erg, en in ieder geval kunnen we in deze laatste mening de auteur bepaald geen ongelijk geven. Een beeld van veel werk uitgevoerd in gezweet en met smerige handen. Alle mensen in een beroep hebben een superieur, alleen de schrijver is zijn eigen baas.

Talloos zijn de afbeeldingen waarop de schrijver parmantig onwillige boeren voor de landheer voert vanwege problemen met afdracht. Het is een beroep dat goed ingebed is in de Oud-Egyptische cultuur, waarin de plaats in de maatschappij een belangrijke rol speelt.

Nu was schrijven ook niet makkelijk, er was wel degelijk reden voor beroepstrots. Het schriftsysteem met zijn 400 à 500 meer of minder courante tekens vereist een behoorlijke parate kennis van het schrijven van woorden, al was er geen spellingsvoorschrift. Uit het Nieuwe Rijk zijn er nogal wat schrijfoefeningen van modelbrieven aan ons overgeleverd. Het leren schrijven van brieven maakte zeker onderdeel uit van de schrijversopleiding. Sommige van die brieven zijn oorspronkelijk echte brieven, die gebruikt zijn in de opleiding om hun voorbeeldrol, andere zijn duidelijk gecomponeerd met de bedoeling de aanstaande schrijver te leren bepaalde moeilijke woorden te schrijven.

Schrift en schrijfmateriaal

Brieven worden nooit geschreven met hiërogliefen, die bestemd waren voor monumentaal werk, maar in het hiëratisch, waarbij de tekens direct teruggaan op de hieroglyfische voorbeelden, maar de lijnvoering al heel snel haar eigen weg gaat. In het ontwikkelde hiëratisch is de gelijkenis met de oorspronkelijke hiëroglief, vooral bij veel gebruikte tekens, verdwenen. Er wordt geschreven, en niet getekend, met een rietpen op papyrus of op potscherven. Daarbij is een schrijverspalet nodig met pennen voor de rode en zwarte inkt in vaste vorm, die aangemaakt wordt met water uit een potje. Door die manier van schrijven ziet hiëratisch er heel anders uit, het is echt handschrift. We kunnen hiëroglyfisch en hiëratisch schrift goed vergelijken met de Middeleeuwse verluchte handschriften en snel geschreven kanselarijstukken.

Het oppervlak van het schrijfmateriaal is natuurlijk ook van belang. Door de grote breuk bij potten vormen potscherven een heel populair schrijfmEDIUM, waarbij gewoonlijk de bolle kant met een redelijk ruw oppervlak gebruikt werd. In papyrus zijn er ook diverse kwaliteiten, waarbij gladheid, fijne structuur en goede persing de kwaliteitskenmerken zijn. Voor officiële stukken was dit het vanzelfsprekende materiaal, niet alleen vanwege het decorum, maar ook omdat een dergelijk document opgerold of gevouwen, afgebonden en verzegeld kon worden. Zo kon het in deze gevallen benodigde briefgeheim gewaarborgd blijven.

In omgevingen met veel kalksteen, zoals in de hoofdstad Thebe, werden ook vaak afslagen daarvan als schrijfmEDIUM gebruikt. Maar ze hebben het nadeel voor ons dat het oppervlak op de lange duur wat poederig wordt, waardoor het schrift vager of zelfs uitgewist wordt. De inkt hield het beste op papyrus en gebakken potscherven. Hoewel papyrus niet echt heel duur was, werd het toch wel hergebruikt door de inkt weg te wassen. De

schrijver was er in ieder geval wel zuinig mee. Bij officiële langere documenten en het afschrijven van literaire teksten op papyrus lag in het Nieuwe Rijk het nog opgerolde deel van de rol links op de strakke voorschoot van de schrijver in Boedda-houding, en lag de te beschrijven ruimte recht voor hem, met het begin aan de rechterkant. Maar bij vele brieven, die natuurlijk in het algemeen veel korter zijn, werd een andere tactiek gevolgd. De schrijver had, horizontaal schrijvend, het opgerolde deel tegen zijn lichaam aan, zodat hij aangekomen bij de geschatte tweede helft van de brief op dat punt het stuk papyrus kon afsnijden en op de keerzijde verder kon gaan.

Meer geschikt voor afwassen zijn de houten schrijfleitjes, voorzien van een gladde lichtkleurige stuc laag, die het afwassen makkelijker maakte. Zulke schrijfleitjes werden vooral op school gebruikt.

De vindplaatsen van brieven

Als we ons bij brieven nu beperken tot persoonlijke brieven die niet in een of ander staatsarchief zitten, zoals de bekende diplomatieke correspondentie in het koninklijk archief van Akhnaton in Amarna, dan rijst de vraag waar die documenten dan wel gevonden zijn. Feit is dat vrijwel alle brieven, zoals al het andere, uit de sfeer van het graf afkomstig zijn. Brieven kunnen meegegeven zijn in verband met het beroep van de dode. Ze kunnen op papyri staan die elders een tekst van belang voor het leven na de dood hebben. Ze kunnen er toevallig in terechtgekomen zijn, achteloos weggegooid; ze kunnen ook onderdeel van een archief, een privébibliotheek geweest zijn die de dode meende in het hiernamaals nodig te kunnen hebben. Als ze bestemd zijn voor levende personen en toch via het graf de tijd overleefd hebben, dan speelt het toeval hier dus wel een bijzonder grote rol.

Uit de grote steden als Memfis, Thebe en Piramesse is niets bewaard gebleven. Zelfs van de vele papyri uit het archief van koning Amenhotep III in zijn Thebaanse paleis op de Westoever van de Nijl is niets meer over dan de 1100 zegels, die, onooglijk en makkelijk over het hoofd gezien als ze zijn, misschien zelf maar een deel van het totaal zijn. De rest is vergaan onder de invloed van vocht. Alleen de potscherven en kalksteensplinters hadden een veel betere kans de tijd te overleven. Uit een dergelijke schamele oogst van brieven in ruim 2000 jaar geschiedenis, vallen vanzelfsprekend geen harde conclusies te trekken over het genre brief.

De status van de brief

Toen de goden nog op aarde regeerden, zo geloofde men in het Nieuwe Rijk, bestond er al onderlinge correspondentie. Vanwege de heilige status

van het schrift, waarvan de patroon de god Thoth was, is hij de briefschrijver bij uitstek.

Uit het verhaal van de Strijd tussen Horus en Seth, daterend uit het late Nieuwe Rijk, de Ramessidentijd:

“En het Goddelijke Negental zei tot Thoth in tegenwoordigheid van de Alheer: ‘Schrijf een brief aan de Grote Neith, de goddelijke moeder, in naam van de Alheer, de Stier van Heliopolis’”.

En verderop:

“Toen zei de Alheer tot Thoth: ‘Zet je neer en schrijf een brief aan Osiris, opdat wij horen wat hij ervan vindt’”.

Inhoud en vorm van brieven

Gewoonlijk gingen brieven van gewone mensen over minder verheven onderwerpen dan de opvolging van Osiris door Horus, die door de god Seth betwist werd. Brieven kunnen in principe over alles gaan dat het leven op aarde betreft. Ze kunnen zelfs helemaal zonder een echt onderwerp. Dan hebben ze de rol van beleefdheidsgroeten, zoals er bij ons nog wel eens gebeld wordt om “even iets van zich te laten horen”. Gewoonlijk gaan ze over een aspect van het dagelijks leven: de oogst, leveranties, administratieve zaken, familieaangelegenheden, een rechtszaak enz.

In de verschillende perioden zijn er allerlei woorden voor “brief” in zwang. Een gebruikelijk woord was *sjat*, dat vermoedelijk is afgeleid van een werkwoord met de betekenis “snijden”. De vergelijking met ons woord “stuk” dringt zich op. Vanzelfsprekend is het gebruik van het woord *sesj*, “een schrijven”. Vanwege de verzending door de schrijver naar de geadresseerde wordt een brief ook wel met *haab*, “een zending” aangeduid. Het werkwoord *haab* “zenden” heeft ook de betekenissen “bericht zenden”, “schrijven”.

Hoewel Egypte zeker wel een zelfbewuste maatschappelijke elite had, klinkt dit nauwelijks door in de formuleringen, wanneer een lagere in rang zich richt tot een hogere. In vele culturen zijn daar zeer gedetailleerde voorschriften voor. Nog niet zo lang geleden was bij ons de titulatuur in brieven nogal formeel. Zelfs een gewone student was nog een “weledede heer”.

In het Midden-Rijk wordt in het geval van laag naar hoog door de ik-persoon voor de aanduiding van zichzelf wel de uitdrukking *baak im* gebruikt, letterlijk “de dienaar daar”, maar gewoonlijk vertaald met “deze (nederige) dienaar”. Dat komt ook voor in de brief die de held uit het bekendste Egyptische verhaal, Sinoehe, aan de koning schreef, toen die

hem uitgenodigd had uit den vreemde weer naar huis terug te keren. Net als bij Weni (zie de volgende sectie) is een brief van de koning zo uitzonderlijk dat uitnodiging en antwoord beide opgenomen zijn in het verhaal.

Ons beperkend tot de periode waaruit verreweg de meeste brieven zijn overgebleven, het Nieuwe Rijk, begint een brief, naast gewoon “X zegt (*djed*) tot Y”, met de uitdrukking *sewedja-ib*, dat letterlijk betekent “het hart [van de ontvanger] tevreden stellen” Terecht wordt het gewoonlijk vertaald met “inlichten” of “informereren”, want ze wordt ook gebruikt, als het om onplezierig nieuws gaat. Een andere manier van het aanvangen van een brief is met *nedj-cheret*, wat “vragen naar de toestand van” betekent. Net als ons “hoe gaat het?” heeft het de rol van begroeting.

Daarna volgen de zegewensen voor de ontvanger met het klassieke trio *anch*, *wedja*, *seneb*, “leven, voorspoed, gezondheid”, eventueel vervolgd met *m hesoet*, “in de gunst” van een of meer goden.

Onderdanigheid klinkt ook door in de afsluitende zin *haab poe er rediet rech payie-ie neb* “dit is een schrijven om te zorgen dat mijn heer op de hoogte is”.

Een brief van koning Pepi II uit het Oude Rijk

Al is het origineel niet bewaard gebleven, een brief van de koning aan een privé-persoon is zoiets buitengewoons dat de geadresseerde die terecht gekopieerd heeft in zijn grafinscriptie. Die brief is een antwoord op een bericht van die persoon, Weni genaamd, waarin hij meedeelt dat hij voor de koning, die toen nog een kind was, een pigmee uit de binnenlanden van Afrika heeft meegebracht. De koning is kennelijk verrukt, en dringt op de grootst mogelijke voorzichtigheid aan. De brief luidt als volgt:

“(Onder) het zegel van de koning zelf. Regeringsjaar 2, maand 3 van het Overstromingsseizoen, dag 15. Koninklijk bevel aan de Unieke Hoveling, de Voorleespriester, en Hoofd van de Pioniers Harchoef. Nota is genomen van deze brief van U die U geschreven hebt aan de Koning in het Paleis, om te laten weten dat U veilig bent teruggekeerd uit het land Yam met het leger dat bij U was. U hebt in dit bericht gezegd dat U allerlei kostelijke geschenken hebt meegebracht, die de godin Hathor Meesteresse van het land Imaoe heeft gegeven voor de *ka*-ziel van Koning Neferkare - hij leve eeuwig! U hebt voorts in dit bericht gezegd dat U een pigmee [bestemd] voor de dansen voor de god uit het land van de Horizonbewoners hebt meegebracht, net als de pigmee die de Zegelbewaarder van de God Bawereded heeft meegebracht uit het land Poent in de tijd van koning Isesi. U hebt gezegd aan Mijne Majesteit dat iets dergelijks nooit eerder is meegebracht door iemand die het land Yam in het verleden aangedaan heeft.

Waarlijk weet U hoe te doen wat Uw heer wil en prijst. Waarlijk brengt U de dag en de nacht door met bedenken te doen wat Uw heer wil, prijst en

beveelt. Zijne Majesteit zal zorg dragen voor vele waardige eerbewijzen ten behoeve van de zoon van Uw zoon [= tot in de derde generatie] voor altijd, zodat alle mensen zullen zeggen, wanneer ze horen wat Mijne Majesteit voor U deed: 'is er iets gelijk aan wat gedaan werd voor de Unieke Hoveling Harchoef, toen hij terugkwam uit Yam, vanwege de oplettendheid die hij toonde bij het uitvoeren van wat zijn heer wenste, prees en beval?'

Kom onmiddellijk noordwaarts naar de hoofdstad! Haast U en breng deze pigmee mee die je levend en wel, en gezond gehaald hebt uit het land van de Horizonbewoners, bestemd voor de godsdansen, en om het hart te verkwikken en te plezieren van Koning Neferkare - hij leve eeuwig! Wanneer hij met U in het schip afdaalt, laat dan betrouwbare mannen om hem heen zijn op het dek, zodat hij niet in het water valt. Wanneer hij zich te slapen legt, laat dan ook betrouwbare mannen om hem heen liggen in zijn tent. Inspecteer tien keer 's nachts. Mijne Majesteit verlangt er meer naar deze pigmee te zien dan de geschenken van het mijnland [= de Sinai] en van het land Poent.

Wanneer U aankomt in de hoofdstad en deze pigmee is levend en wel, en gezond bij U, dan zal Mijne Majesteit grotere dingen voor U doen dan wat gedaan was voor de Zegelbewaarder van de God Bawered in de tijd van koning Isesi, in overeenstemming met Mijne Majesteit's wens deze pigmee te zien. Orders zijn overgebracht aan de opzichter van de nieuwe steden en aan de Hoveling, de Opzichter van de Priesters te bevelen dat in bevoorrading voorzien wordt uit wat onder de verantwoordelijkheid is van elk, uit ieder magazijn en iedere tempel die geen vrijstelling heeft."

Uit deze brief wordt goed duidelijk dat er zelfs bij brieven verzonden uit de koninklijke kanselarij sprake is van een weinig formele, ontspannen benadering

Privé-beslommeringen uit het Midden-Rijk

Dit wordt allemaal anders in het Midden-Rijk, dat een zeer strak georganiseerde staat kende, met een sterk centraal gezag. Dit blijkt niet alleen uit de strakke stratenpatronen in de nederzettingen die gesticht zijn in deze tijd, maar ook uit een formalisering van de briefstijl. Een normale brief bestaat maximaal uit zeven delen: een begin met de naam van de afzender, en soms ook van de ontvanger; enige conventionele begroetingsformules; soms gevolgd door een verklaring over het welzijn van de afzender. Dan volgt de eigenlijke zaak, die ingeleid kan worden met "deze (nederige) dienaar zegt: enz." Daarna volgt het overbrengen van groeten aan anderen via de ontvanger, en een slotzin die de brief in de aandacht van de ontvanger aanbeveelt. Tenslotte het adres, door een manier van vouwen zichtbaar aan de buitenzijde.

Een zeldzame vondst was een collectie brieven van een zekere Hekanakhte, die zomaar in een of ander graf gevonden zijn. De man was vaak van huis weg, en hij maakte zich dan toch ernstige zorgen over de gang

van zaken thuis en het niet precies uitvoeren van zijn instructies. Zelfs in een brief van deze man aan zijn moeder klinkt de formele stijl door, ook al is dat in het algemeen minder naarmate de afzender en de ontvanger elkaar beter kennen.

Vanwege de lengte van de brief maar een stukje daaruit.

“Het is een zoon die spreekt tot zijn moeder, namelijk de dodenpriester Hekanakhte tot zijn moeder Ipi en tot Hetepet: Hoe is het met jullie beiden? Zijn jullie levend en wel, en gezond? In de gunst bij Montoe, de Heer van de provincie van Thebe!

En ook tot het hele huishouden:

Hoe is het met jullie? Zijn jullie levend en wel, en gezond? Maak je geen zorgen om mij, want ik ben levend en wel. Jullie zijn een geval van zo iemand die eet tot hij verzadigd is, zo hongerig geworden dat zijn ogen er glazig wit van geworden waren. Terwijl het hele land aan de geeuwhonger ligt, hebben jullie geen honger geleden; want toen ik stroomop reisde naar deze plaats, had ik een ruime maat voor jullie voedselrantsoenen vastgesteld. Is de Nijloverstroming niet erg laag? Omdat onze voedselrantsoenen zijn vastgesteld overeenkomstig het peil van de Nijloverstroming, hou braaf vol, ieder van jullie, want ik ben er tot dusver temidden van jullie in geslaagd jullie in leven te houden.”

Daarna bemoeit Hekanakhte zich met allerlei andere zaken thuis. Dit begin wekt de indruk van een man die vindt dat hij maar met wat ondankbare uitvreters opgescheept zit, die je geen moment aan hun lot kunt overlaten. We weten uit andere bronnen dat het ook echt moeilijke tijden waren door een aantal erg lage Nijloverstromingen. Dat leidt al snel tot hongersnood; daarom gaat de elite er in zijn autobiografieën prat op in moeilijke tijden de gemeenschap onder hun verantwoordelijkheid in leven gehouden te hebben, en was de graansilo een onmisbaar aspect van een landgoed. Hier zien wij een man op microniveau met hetzelfde probleem opgescheept, en we moeten hem dan ook niet te hard vallen om zijn bemoeizuchtige toon.

Gewoonlijk zijn in het - zeer lastig leesbare! - Middel-Hieratisch de brieven nog in kolommen geschreven, maar toegevoegde berekeningen en voorraadadministratie staan, net als bij ons, in horizontale regels, met kolommen voor de onderscheiden categorieën.

Een uitgebreide begroeting

Zoals gezegd, zijn er uit het Nieuwe Rijk heel wat meer brieven bewaard gebleven. Daardoor zijn de variaties in de vaste formuleringen ons uit deze periode het best bekend. In deze tijd wordt er alleen nog maar horizontaal van rechts naar links geschreven. In het Nieuw-Hieratisch van de

Ramessidentijd is er een zeer duidelijk verschil in de doorgaans zeer zorgvuldige en esthetische lijnvoering van de tekens van de officiële documenten door schrijvers geoeft in het schoonschrijven en de vaak zeer onzorgvuldige handen in brieven en dergelijke (zie fig. 1).

Ook is de Memfitische hand een wat andere dan de Thebaanse, zoals bij ons vaak handschriften als typisch afkomstig uit een bepaald land herkend kunnen worden.

Hier een typisch voorbeeld van de uitgebreide stijl.

“De Schrijver van de Offertafel Bakenamon aan de Priester van de Tempel van Thoth Ramose.

De schrijver van de Offertafel Bakenamon groet zijn vader, de priester Ramose van de Tempel van Thoth-die-tevreden-van-hart-is, in Memfis: In leven, voorspoed en gezondheid en in de gunst van Amon-Re, de koning der goden! Ik bid tot Pre-Horachte bij zijn opgang en ondergang, tot Amon, Pre en Ptah van Ramses II - leven, voorspoed, gezondheid - en tot alle goden van Piramesse-miamon [= de Ramessidische Delta-hoofdstad] - leven, voorspoed, gezondheid -, en de grote *ka* van Pre-Horachte, aan U gezondheid te geven, aan U leven te geven, aan U voorspoed te geven, en mij U in gezondheid te laten zien en U in mijn omarming te nemen.

Een andere zaak: ik heb nota genomen van de boodschap die U schreef, waarin U naar mijn welzijn vraagt”. Enzovoorts.

Correspondentie uit woelige tijden

Zelfs bij tegenwoordige edities van brieven, zoals van bekende schrijvers, is er vaak slechts een kant van de correspondentie zichtbaar. De een bewaart ze, de ander gooit ze na lezing of later weg. Gelukkig hebben we uit de afloop van het Nieuwe Rijk, toen het zeer onrustig in de regio Thebe was en allerlei Libysche bendes een constant gevoel van dreiging bezorgden, een heel archief van correspondentie, voor een groot deel tussen vader en zoon, allebei belangrijke mensen op de Westoever van Thebe. De tijden waren zo onveilig dat Medinet Haboe, de dodentempel van Ramses III, als versterkte plaats fungeerde. Dat is nu nog altijd goed te zien. Achterin het tempelcomplex, tegen de omheiningsmuur aan, had de zoon Boetehamon zijn huis. Daar of in het naburige graf van een familielid is zo'n archief van brieven gevonden. Ze zijn voor een groot deel geschreven tijdens de tochten van de vader Toetmose, bijgenaamd Tjaroy, in dienst van de staat en het leger. Ze bevestigen het beeld van een soort burgeroorlog en een zeer verzwakte positie van Farao, Ramses XI. Er is in dit archief een brief bewaard gebleven die, hoewel kort, toch duidelijk aangeeft dat de koning alleen nog maar in naam het gezag uitoefende.

Hieratische Lesestücke
 Drie voorbeelden van Ramessidisch handschrift uit G. MÖLLER, *Hieratische Lesestücke*
 III, Berlin 1935¹ (1961²).
 Boven: uit een officieel stuk, decreet van Ramses XI; midden: uit een netjes geschre-
 ven privébrief (zie sectie “een uitgebreide begroeting”); onder: een onzorgvuldige hand,
 de Leidse dodenbrief (zie sectie “brieven aan doden”).

Na enkele privé-zaken schrijft Pianch, Generaal van Farao - leven, voorspoed, gezondheid - aan de Schrijver van de Necropolis Tjaroy:

“Een andere zaak. Wat betreft Farao - leven, voorspoed, gezondheid -, hoe zal hij ooit dit land [Nubië?] bereiken? En wat betreft Farao - leven, voorspoed, gezondheid -, de baas van wie is hij nu eigenlijk?”

Omdat Egyptische brieven zelden een datum aangeven, heeft het veel puzzelwerk gekost om een aannemelijke volgorde van de brieven vast te stellen op grond van de erin vermelde gebeurtenissen.

Ook hier worden de brieven tussen vader en zoon ingeleid met uitgebreide beleefheidsbegroetingen.

Brieven aan doden

Om met een buitenbeentje in dit beperkte inkijkje in het genre brief te eindigen: de merkwaardigste groep vormen brieven die door een levend persoon aan een dode, gewoonlijk een familielid, geschreven zijn. Na de dood leefde de overledene verder in het hiernamaals als Zalige Dode. Zijn aanwezigheid daar kon aangewend worden om zaken te behartigen die zich niet in de aardse sfeer lieten oplossen. De briefschrijver kan boze dromen hebben, in de versukkeling zijn geraakt, zich bedreigd voelen door een of andere dode. Hij roept dan per brief gedeponereerd in diens graf de hulp in van een gestorven familielid, met de bedoeling zijn of haar invloed aan te wenden om de zaak in het reine te brengen. De brieven zijn soms erg verward door de geestesgesteldheid van de opsteller en verwijzen naar dingen die ons althans als buitenstaanders niet duidelijk zijn.

In een van die weinige brieven, bewaard in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, richt een weduwnaar zich rechtstreeks tot zijn overleden vrouw en beschuldigt haar ervan hem na haar dood in een vreselijke toestand te hebben gebracht. Hij wil dat zelfs voor het (hemelse?) gerecht met haar uitvechten. Uit al zijn emoties komt een heel duidelijk schuldcomplex naar voren, dat voor een deel op het seksuele vlak ligt. Hij begint direct zonder enige inleiding:

“Wat heb ik toch voor kwaad tegen je gedaan dat ik nu in deze ellendige toestand ben? Wat je gedaan hebt is dat je je handen op mij hebt gelegd, hoewel ik toch geen kwaad tegen je gedaan heb! In eigen bewoordingen zal ik een proces tegen je aanspannen in tegenwoordigheid van het Negental der Goden van het Westen, en op grond van deze brief moet er recht gesproken worden over jou en mij”.

Verderop wijst hij erop dat ze zijn geest niet met rust laat, ondanks dat hij tijdens haar kennelijk fatale ziekte alles voor haar genezing gedaan heeft en voor een waardige begrafenis heeft gezorgd. Uit de brief is

Grafbeeldje met op de achtergrond de daaraan oorspronkelijk vastgehechte doden-brief voor Anchiry, uit de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Uit H.D. Schneider, *Een brief voor Anchiry*, Zutphen, Terra, 1981.

duidelijk dat hij pas na haar dood, ergens tijdens de mummificatieperiode, van een van zijn vele militaire missies naar huis kon terugkeren. Hij eindigt dramatisch en onthullend:

“Welnu, ik heb deze laatste drie jaar doorgebracht zonder een huis [bordeel] binnen te gaan, hoewel dat helemaal niet voor de hand liggend was in mijn situatie. Dat heb ik gedaan uit respect voor jou, maar jij onderscheidt goede bedoelingen niet van kwade. Het zal tot een oordeel komen tussen jou en mij. Zie, wat betreft de meisjes in het huishouden, niet heb ik met een van hen [sexueel] contact gehad!”

Literatuur

- A.-M. el-BAKIR, *Egyptian Epistolography*, Le Caire 1970.
 T.G.H. JAMES, *The Hekanakhte Papers*, New York 1962.
 T.G.H. JAMES, *Pharaoh's People*, Oxford 1985.
 J.M.A. JANSSEN, *Hiërogliefen. Over lezen en schrijven in Oud-Egypte*, Leiden 1952.
Lexikon der Ägyptologie I (1975), 855-870: Brief (R.A. C[aminos]); Briefe an Tote (R. G[rieshammer]).
 M. LICHTHEIM, *Ancient Egyptian Literature. I: The Old and Middle Kingdoms; II. The New Kingdom*, Berkeley etc. 1973-1976.
 H.D. SCHNEIDER, *Een brief voor Anchiry*, Zutphen 1981.
 E.F. WENTE, *Letters from Ancient Egypt*, Atlanta 1990.
 E.F. WENTE, *Late Ramesside Letters*, Chicago 1967.

“IK STUUR JE DEZE BRIEF OM JE HET BESTE TE WENSEN”

Hebreeuwse en Aramese brieven uit het Oude Israël en Egypte

MARGARETHA FOLMER

Inleiding

Brieven geven ons een schat aan informatie over het leven in de oudheid in al haar facetten en we mogen ons daarom gelukkig prijzen dat ze in zulke grote hoeveelheden zijn gevonden. De erbarmelijke staat waarin helaas veel van deze documenten verkeren, wakkert het verlangen aan naar meer. In deze bijdrage wordt, zonder volledig te kunnen zijn, een overzicht gegeven van de Hebreeuwse en Aramese brieven uit het eerste millennium voor onze jaartelling. In het eerste deel worden wat algemene onderwerpen die aan het genre raken, behandeld. In het tweede deel passeren de brieven per taal, en daarbinnen weer per groep, de revue.

Deel 1

Definitie van het begrip brief

Een speciale onderzoeksgroep van de *Society of Biblical Literature* in Chicago, die zich bezighoudt met het bestuderen van de briefvorm in de oudheid, geeft de volgende omschrijving van het begrip “brief”: een “brief is een geschreven document dat resulteert in communicatie tussen twee of meer personen die niet mondeling kunnen communiceren”. Deze formulering biedt ruimte om ook documenten zoals memoranda, orders van hooggeplaatsten aan ondergeschikten en klachtschriften onder het begrip “brief” te rangschikken. Dit zijn documenten die qua functie een duidelijke verwantschap vertonen met het genre, maar die gemakkelijk buiten een definitie vallen.

Het corpus van de brieven en de taal van de brieven

Hebreeuws en Aramees zijn twee nauw verwante talen die behoren tot de noordwest-Semitische taalfamilie. In beide talen zijn brieven bekend daterend uit het eerste millennium voor onze jaartelling. Uit de periode van de eerste tempel, de periode die voorafgaat aan de Babylonische ballingschap, stammen een aantal brieven die geschreven zijn in het Klassiek

Hebreeuws, de nationale taal van het Oude Israël. De meeste van deze brieven dateren uit de periode direct voorafgaand aan de Babylonische ballingschap (ostraca uit Arad en Lachish). Slechts twee brieven zijn bekend uit de eeuwen hiervoor, namelijk de brief uit de Wadi Murabba'at (ca. 700), de enige brief in het Klassiek Hebreeuws die op papyrus is geschreven, en het klachtschrift uit Yabne Yam (ostracon; ca. 600). De Hebreeuwse brieven zijn alle gevonden in het Oude Israël. Uit de periode na de verwoesting van de eerste tempel tot aan het einde van de periode van de tweede tempel (587-70 n. Chr.), zijn geen Hebreeuwse brieven bekend. In deze periode namelijk werd de rol van het Hebreeuws in belangrijke mate teruggedrongen door die van het Aramees, hoewel niet precies bekend is in hoeverre het Hebreeuws nog werd gesproken en geschreven. In ieder geval zijn uit deze periode vrijwel geen Hebreeuwse inscripties bekend.

Het Aramees, oorspronkelijk de nationale taal van de Arameeërs die hun stadstaten hadden in het tegenwoordige Syrië, ontwikkelde zich al in de achtste eeuw voor onze jaartelling tot een belangrijke diplomatieke taal binnen het Nieuw-Assyrische rijk. Deze ontwikkeling zette zich voort tijdens achtereenvolgens het Nieuw-Babylonische en het grote Perzische rijk van de Achaemeniden. In de periode van de Achaemenidische overheersing van het Nabije Oosten vierde het gebruik van het Aramees hoogtij (ca. 550-330). Dit Aramees, het zogenaamde Rijksaramees, werd gebruikt voor alle vormen van schriftelijke communicatie.

Het gebruik van het Aramees als verkeerstaal verklaart de vondst van Aramese documenten binnen de grenzen van deze drie rijken. Het aantal Aramese teksten uit de Nieuw-Assyrische en Nieuw-Babylonische tijd is relatief gezien gering en vaak zijn het niet meer dan korte bijschriften bij Akkadische teksten geschreven op kleitabletten. Toch zijn er twee belangrijke brieven gevonden die behoren tot deze twee periodes. Het Assur-ostracon stamt uit de Nieuw-Assyrische tijd (midden 7de eeuw) en de zgn. Adon-papyrus is afkomstig uit de Nieuw-Babylonische tijd (ca. 600). In veel groter getale zijn Aramese teksten gevonden in diverse delen van het Achaemenidische rijk. Het grootste aantal hiervan is zonder meer afkomstig uit de satrapie Egypte, en in het bijzonder van het eiland Elephantine, gelegen in Opper Egypte tegenover Syene (tegenwoordig Assuan). Daar was in de 5de eeuw voor onze jaartelling een militaire kolonie van Judeeërs gestationeerd. Deze kolonisten, die Aramees schreven en misschien ook spraken, hebben ons een grote verscheidenheid aan teksten nagelaten, waaronder een aanzienlijk aantal Aramese brieven. Behalve op het eiland Elephantine zijn ook op andere plaatsen in Egypte Aramese brieven gevonden, waaronder

de brieven uit Hermopolis, en de brieven die behoren tot de Arsham-correspondentie, die op een onbekende plaats in Egypte zijn gevonden, de belangrijkste zijn. Buiten de satrapie Egypte zijn (nog) geen Aramese brieven gevonden die behoren tot deze periode.

Uit een veel latere tijd stammen de brieven van Bar Kochba, die in 132-135 n. Chr. de Joodse opstand tegen de Romeinen leidde. Deze brieven op papyrus zijn gevonden in grotten in de Wadi Murabba'at en de Nahal Hever, in de omgeving van de Dode Zee. Ze zijn geschreven in het Aramees, het Hebreeuws en in het Grieks, de drie belangrijke talen van Palestina in die periode. Hoewel deze brieven zowel historisch als taalkundig gezien van enorm belang zijn, blijven ze binnen dit korte bestek buiten beschouwing.

Schrijfmateriaal

De Aramese en Hebreeuwse brieven die tot nog toe gevonden zijn, zijn geschreven op papyrus, leer en op postscherven (ostraca). Ostraca lenen zich gezien hun veelal kleine formaat beter voor korte boodschappen dan voor lange mededelingen. De enige brief op een ostracon van aanzienlijke lengte is het zogenaamde Assur-ostracon uit de 7de eeuw voor onze jaartelling, geschreven in het Aramees. Op papyrus schreef men over het algemeen langere teksten en teksten die bewaard moesten blijven. Opvallend is, in vergelijking met Egypte, dat in het Oude Israël tot aan de tijd van Bar Kochba (ca. 130 n. Chr.) vrijwel alleen brieven zijn gevonden op ostraca. Ongetwijfeld was papyrus in het Oude Israël schaarser dan in Egypte, maar uit oudtestamentische teksten blijkt toch duidelijk dat papyrus gebruikt werd (zie ook het artikel van M. DIJKSTRA in *Phœnix* 38,3). Het zijn veeleer de klimatologische omstandigheden die er voor verantwoordelijk zijn dat papyrus hier niet bewaard is gebleven. Daarnaast zal ongetwijfeld een belangrijk deel door brand zijn verwoest.

Voor een brief werden meestal beide zijden van een papyrus benut (dit in tegenstelling tot de contracten uit Elephantine die doorgaans maar aan een zijde beschreven zijn). Ook ostraca werden vaak aan twee kanten beschreven, waarbij men dan meestal begon te schrijven op de holle kant van de potscherf. Een onlangs gepubliceerd Aramees ostracon uit de collectie van het Brits Museum bevat zelfs twee brieven, een geschreven op de binnenkant en een op de buitenkant, wat op zichzelf niet ongewoon is; wat echter wel ongewoon is, is dat ze gedikteerd zijn door twee verschillende mensen. De perkamenten van de Arsham-correspondentie zijn slechts op een zijde beschreven.

Brieven op papyrus werden opgerold en gevouwen tot een smalle strook en vervolgens verzegeld. Ostraca werden niet verzegeld.

Terminologie

Zowel in het Rijksaramees als in het Klassiek Hebreeuws wordt het woord *séfèr* gebruikt wanneer men naar een brief verwijst. Dit woord echter wordt ook gebruikt om naar andere documenten te verwijzen. Zo wordt in de Elephantine papyri *séfèr* ook gebruikt om te verwijzen naar een “contract” en in het Bijbels Hebreeuws wordt *séfèr* bijvoorbeeld ook gebruikt om te verwijzen naar een kroniek, een geslachtsregister of een wetboek en, net als in de Elephantine papyri, een contract. In heel algemene zin betekent *séfèr* dus “een geschreven document”, van wat voor aard dan ook. Daarnaast is er een ander woord voor “brief” dat heel gewoon is in het Rijksaramees, het is het aan het Akkadisch ontleende woord *iggèrèt / iggera*. In het Bijbels Hebreeuws komt dit woord, naast het woord *séfèr*, alleen voor in de late boeken van het Oude Testament (Esther, Nehemia en II Kronieken). Daarnaast beschikken Aramees en Hebreeuws over een aantal specifieke termen, zoals bijvoorbeeld het woord voor “memorandum” (Aramees *dochran*; Hebreeuws *zikkaron*), die hier verder buiten beschouwing worden gelaten.

Indeling brieven

Brieven kunnen op verschillende wijzen worden ingedeeld in groepen. Verreweg de eenvoudigste wijze is om brieven in te delen naar hun inhoud. Zo kan men een onderscheid maken tussen privé-brieven, afkomstig van en gericht aan particulieren, en officiële brieven, brieven van en aan de overheid. Privé-brieven handelen over alledaagse zaken, zoals familieaangelegenheden, het sturen van goederen, en officiële brieven hebben vaak een administratieve of militaire inhoud. Vaak echter is het niet eenvoudig om op grond van de inhoud alleen te bepalen of een brief tot de ene groep of tot de andere behoort. Taalgebruik en gebruik van bepaalde min of meer gestandaardiseerde formules kunnen dan uitkomst bieden.

Formules

Er is een enorme variatie in gebruik van formules, maar veel brieven hebben gemeen dat ze beginnen met een adres, dat gevolgd wordt door een groetformule. Adres en groetformule vormen samen de *praescriptio* van een brief (in engere zin wordt *praescriptio* ook wel gebruikt om alleen naar het adres te verwijzen).

Daarnaast bevatten de meeste brieven een partikel (“welnu”) dat de overgang markeert tot de eigenlijke inhoud van de brief. Sommige brieven sluiten bovendien af met een groetformule. Brieven op papyrus, die doorgaans werden opgerold en verzegeld, hebben bovendien ook nog een adres aan de buitenkant. Meestal bestaat dit alleen uit de naam van de zender, die overigens niet dezelfde persoon als de schrijver hoeft te zijn (!), en de naam van de geadresseerde. In enkele gevallen wordt er ook nog aan toegevoegd naar welke plaats de brief moet worden gebracht.

Het adres bestaat in zijn meest complete vorm uit de naam van de geadresseerde en de naam van de afzender. De wijze van adressering in de Aramese brieven verschilt nogal van die van de Hebreeuwse brieven. Dit heeft ongetwijfeld voor een deel te maken met het verschil tussen de omvang en de aard van de tekstvondsten. Zo zijn er veel meer Aramese brieven dan Hebreeuwse brieven gevonden en waar we voor de Aramese brieven voorbeelden hebben op ostraca én papyrus, moeten we het wat het Hebreeuws betreft voornamelijk doen met brieven op ostraca, die vaak veel bondiger geformuleerd zijn. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat er, naast de overeenkomsten, ook verschillen bestaan in formulering tussen Hebreeuwse en Aramese brieven. Daarom worden ze hier apart behandeld.

In de *Aramese* brieven is de volgorde van de namen van de zender en de geadresseerde bepalend voor de status van de correspondenten. Zo zal een superieur die een brief schrijft aan een ondergeschikte altijd met zijn eigen naam, de naam van de afzender, beginnen. De bekendste voorbeelden hiervoor vinden we in de Aramese Arsham-correspondentie. Een groot deel van deze brieven is afkomstig van Arsham, de satraap van Egypte in het einde van de 5e eeuw voor onze jaartelling, gericht aan een van zijn ambtenaren. Zo beginnen een aantal brieven met het volgende adres:

“Van Arsham, aan Artahont”

Een ondergeschikte zal als hij aan een superieur een brief schrijft nooit een aanhef met zijn eigen naam beginnen. In zo’n geval treffen we meestal een formule aan zoals b.v. in de volgende brief uit Elephantine (Cowley 39¹):

“Aan mijn vrouwe Shalwah, Uw dienaar Hosea”

Een ander voorbeeld is te vinden in de brief op papyrus van koning Adon aan de Farao uit ca. 600:

“Aan de heer der koningen, Uw dienaar de koning van E[kron]”

¹ Met de naam Cowley gevolgd door een nummer wordt verwezen naar een belangrijke editie van deze papyri (zie de literatuurlijst).

Ook in brieven tussen gelijken wordt de naam van de geadresseerde gevolgd door de naam van de zender. De wendingen “mijn vrouw”, “mijn heer”, “uw dienaar” e.d. worden in zo’n geval weggelaten en vaak worden in de plaats daarvan wendingen als “zuster” en “broeder” gebruikt. Als voorbeeld kan dienen de aanhef van een van de Hermopolis-papyri (brief 5):

“Aan mijn zusters Taru en Tabi, van jullie broeders Nabusha en Makkibanit”

In sommige brieven op ostraca ontbreekt de naam van de zender. In een enkel geval ontbreekt ook de naam van de geadresseerde. Ook hieruit kan worden afgeleid dat de brieven op ostraca niet zo’n grote afstand moesten afleggen als de brieven op papyrus.

De grootformules in de Aramese brieven kunnen een grote verscheidenheid aan vormen aannemen. Heel vaak bevatten ze de wens dat God of de goden mogen omzien naar het welzijn van de geadresseerde. Een aantal veel voorkomende formules zijn de volgende:

“Ik stuur U veel (groeten van) welzijn en kracht” (Arsham brieven; Elephantine papryi)

“Ik zeg U bij Ptaḥ opdat hij Uw gezicht in welzijn moge tonen” (Hermopolis brieven)

“Ik stuur U (wensen van) welzijn en een (lang) leven (Hermopolis brief 7; ostracon uit Elephantine)

“Moge de goden (soms: alle goden) te allen tijde zich bekommeren om Uw welzijn (brieven Elephantine op papyrus)

“Moge de Heer der Heerscharen / de God van de Hemel te allen tijde zich bekommeren om Uw welzijn (brieven Elephantine op papyrus en ostraca)

In Aramese ostraca uit Elephantine treffen we vaak een hele korte vorm aan van de groetformule:

“Gegroet Y” (naam geadresseerde)

In een enkel geval eindigen brieven ook met een formule. Zo worden de brieven uit Hermopolis altijd afgesloten met de formule “Ik stuur je deze brief om je het beste te wensen” (voor deze rake vertaling zie het in de bibliografie vermelde artikel van J. HOFTIJZER over de Hermopolis-papyri).

Binnen al deze mogelijkheden van wijze van adressering en groetformules bestaat natuurlijk een heel scala van mogelijke varianten, maar het zou te ver voeren daar hier op in te gaan.

In een aantal *Hebreeuwse* brieven wordt, net als in sommige Aramese ostraca, de naam van de afzender weggelaten; die was kennelijk bekend aan de geadresseerde. Zo beginnen de meeste brieven die behoren tot het zgn. Elyashib-archief, afkomstig uit Arad, met de volgende aanhef:

“Aan Elyashib”

Ook de groetformules ontbreken over het algemeen in de brieven uit Arad en de zender vervolgt onmiddellijk met het partikel dat de overgang tot de eigenlijke inhoud van de brief markeert, gevolgd door een bevelende wijs of een daarmee vergelijkbare vorm:

“Welnu, geef / zend...”

Uit het gebruik van de bevelende wijs in deze brief kan overigens niet worden afgeleid dat de zender van de brief een superieur is van Elyashib, want er is een brief waaruit door het woordgebruik “Aan mijn heer Elyashib” duidelijk blijkt dat een ondergeschikte Elyashib aanspreekt en ook deze ondergeschikte richt zich vervolgens met een bevelende wijs tot Elyashib:

“Aan mijn heer Elyashib. Moge *YHWH* zich bekommeren om Uw welzijn. Welnu: geef aan Shemaryahu” etc. (Arad 18)

Evenals de brieven uit Arad vinden we ook in de brieven uit Lachish nogal eens een adres zonder de naam van de afzender. Zo beginnen Lachish 2 en 6 op de volgende wijze:

“Aan mijn Heer Ya’ush”

In sommige brieven uit Lachish ontbreekt het adres zelfs helemaal. De brief vangt in die gevallen gelijk aan met een groetformule. Zo beginnen de brieven 4, 5, 8 en 9 direct met de volgende groetformule:

“Moge *YHWH* mijn heer goede berichten ten gehore laten komen!”

In de Hebreeuwse brieven komt soms een formulering voor die in de Aramese brieven ontbreekt. In deze formulering worden in een zin de adressering en de groetformule gecombineerd. Deze zin wordt gevolgd door een tweede groetformule:

“Uw broeder X (naam zender) stuurt hierbij de groeten aan Y (naam geadresseerde). Ik zegen U bij *YHWH*.” (Arad brief 16, 21 en 40)

Een variant op deze formulering is ook gevonden in een brief uit Lachish (brief 3):

“Uw dienaar Hoshaya zendt hierbij een verslag aan mijn heer Ya’ush.”

Wat aan deze formulering bovendien opvalt is dat, anders dan in de Aramese brieven, de naam van de ondergeschikte eerder genoemd wordt dan de naam van de superieur!

Postbezorging

Het is bekend dat de Perzen de postbestelling van hun officiële post uitstekend hadden georganiseerd. Daarvoor beschikken wij over verschillende bronnen uit de oudheid. Zo zegt de Griekse historieschrijver Herodotus over deze dienst het volgende (boek viii 98):

“Er bestaat op de hele wereld niets wat sneller is dan deze boden, en dat is een Perzische uitvinding. Men zegt namelijk, dat er evenveel paarden en mannen staan opgesteld als het aantal dagreizen, dat de hele weg lang is, want voor elke dag reizen staat een paard en een man klaar en geen sneeuw, regen, koude of nacht vormt een beletstel om de aan een ieder voorgeschreven afstand met de grootst mogelijke vaart af te leggen. De eerste ijlode geeft zijn opdracht aan de tweede over, de tweede aan de derde en zo gaat die dan verder van hand tot hand, zoals bij de Grieken de fakkelloop, die ze ter ere van Hèphaistos houden.” (vertaling Dr. O. Damsté)

Zo werd de officiële post bezorgd in het grote Perzische rijk van de Achaemeniden. In andere gevallen, al naar gelang de sociale status van de afzender, stuurde men waarschijnlijk slaven, huurde men speciale couriers in, of gaf men de post mee aan mensen die toevallig dezelfde kant uit moesten. Zo zullen de brieven op ostraca uit Elephantine, die op de werf van Syene door een speciale schrijver in opdracht van inwoners uit Syene werden geschreven, wel naar Elephantine zijn meegenomen door mensen die toch de korte oversteek naar het eiland moesten maken.

Deel 2

A Hebreeuwse brieven uit het Oude Israël

Anders dan in Egypte is het aantal brieven dat in Israël in het eerste millennium voor onze jaartelling is gevonden relatief gezien gering. Op één uitzondering na zijn al deze brieven geschreven op ostraca. De enige passende verklaring is dat de brieven op papyrus en andere materialen, zoals leer en hout, die men ongetwijfeld ook heeft gebruikt, verloren zijn gegaan (zie boven).

Murabbaʿat papyrus

In het droge gebied rond de Dode Zee is de oudste Hebreeuwse brief op papyrus gevonden (vroeg 7de eeuw), namelijk in een grot in de Wadi Murabbaʿat nabij Qumran. De brief is een palimpsest, en is bovendien de enige Hebreeuwse brief op papyrus uit het eerste millennium voor onze jaartelling. De papyrus is helaas dusdanig beschadigd dat van de eigenlijke inhoud van de brief vrijwel niets bewaard is gebleven. Dat het echt een brief is geweest blijkt uit de formulering “Hierbij stuur ik je de hartelijke groeten voor je huishouding”.

Yavne Yam

Een belangrijke Hebreeuwse brief op een ostracon werd in 1960 gevonden in een fort nabij Yavne Yam, een kustplaats tussen Jaffo en Ashdod. Het fort is vermoedelijk gebouwd door koning Josia van Juda (639-609) en het ostracon stamt uit dezelfde tijd.

Het is een brief van een arme landarbeider die zich richt met een verzoek tot “de overste”, misschien de commandant van het fort, om zijn invloed aan te wenden inzake zijn kleet. De landarbeider beklaagt zich er namelijk over dat zijn kleet hem is afgenomen, maar dat dit onterecht is omdat hij zijn werk naar behoren heeft gedaan. Hij verzoekt de overste dan ook er voor te zorgen dat hij zijn kleet weer terugkrijgt.

Het is een wel heel bijzondere brief, want adres en groetformule ontbreken volledig. De brief begint onmiddellijk met een verzoek tot luisteren (“Moge mijn heer de overste luisteren naar het woord van zijn knecht”). Misschien kan uit het ontbreken van het adres geconcludeerd worden dat de landarbeider de brief zelf aan het juiste adres heeft afgeleverd. Niet zo vreemd wanneer men bedenkt dat misschien wel al zijn bezittingen met dit kleet waren gemoeid.

Arad

Op Tell Arad, een fort in het Noorden van de Negev, werden tijdens de opgravingen van AHARONI en AMIRAN (1962-1967) talloze ostraca gevonden, waaronder 23 brieven. De meeste van deze brieven behoren tot het zogenaamde Elyashib-archief (nos. 1 t/m 18 en waarschijnlijk ook no. 24), genoemd naar de geadresseerde van de brieven, Elyashib, die vermoedelijk de toenmalige commandant van het fort was. Daarnaast zijn er ook nog enkele andere brieven gevonden (nos. 21, 26, 40 en 111). Alle brieven, met één uitzondering, moeten worden gedateerd in het einde van de 7de, begin van de 6de eeuw, aan de vooravond van de eerste verwoesting van Juda door de Babyloniërs in 598/597 v. Chr. Alleen ostracon no. 40 is ouder (midden 7de eeuw of eerder).

De brieven uit het Elyashib-archief handelen voornamelijk over de distributie van rantsoenen olie, wijn, meel en brood door Elyashib onder de soldaten van Arad en ook van andere nabijgelegen forten, zoals Be’er Sheva. Daarnaast gaat een aantal brieven ook over militaire aangelegenheden. In de teksten is regelmatig sprake van de Kittieten, zo ook in de twee brieven die hier in vertaling worden gegeven. Wie deze Kittieten zijn is niet helemaal duidelijk, maar vermoedelijk gaat het om huursoldaten (uit Cyprus?). Om een idee te krijgen van de inhoud van de brieven volgt hier een vertaling van brief 2:

“Aan Elyashib. En nu dan, geef aan de Kittieten twee bat-maten wijn voor de vier dagen en 300 broden en een volle (maat) schuimende (gegiste) wijn. Stuur (het/hen) morgen rond. Draal niet. En als er nog wat (wijn)azijn over is geef het hen dan.”

Slechts een van de brieven uit dit archief is niet aan Elyashib maar aan een zekere Nahum gericht met de opdracht om bepaalde goederen uit het huis van Elyashib te halen (brief 17). Het aardige van dit ostracon is dat op de achterzijde in een ander handschrift staat geschreven dat deze opdracht is uitgevoerd. Misschien heeft Elyashib wel zelf deze aantekening gemaakt:

“Aan Nachum. [En] welnu: Ga naar het huis van Elyashib de zoon van Eshy-ahu en neem vandaar een maat olie en stuur het snel naar [?] en verzegel het (= de kruik) met Uw zegel.” (Arad 17)

(achterzijde)

“Op de 24ste van de maand heeft Nahum een maat olie aan de Kittiet in handen gegeven.”

Lachish

Bij diverse opgravingen in Tell ed-Duweir in 1935 en 1938, meestal geïdentificeerd met het bijbelse Lachish, gelegen ten noord-westen van Arad, zijn 12 ostraca gevonden die met enige zekerheid als “brief” kunnen worden geïdentificeerd. Deze brieven zijn afkomstig uit de verwoestingslaag die over het algemeen in verband wordt gebracht met de verwoesing van Jeruzalem en de rest van Juda, inclusief Lachish, door de Babyloniërs in 586 (zie ook het artikel van C.H.J. DE GEUS in *Phœnix* 36,2). De ostraca moeten dus gedateerd worden in de nadagen van het Judese koninkrijk en algemeen neemt men aan dat de brieven geschreven zijn in 589, vlak voordat de Babyloniërs vroeg in het jaar 588 Juda binnenvielen, Jeruzalem belegerden en de rest van het land begonnen te verwoesten. Uit de teksten blijkt namelijk dat, hoewel de situatie gespannen is, men nog contacten met Jeruzalem kan onderhouden (brief 4 en 6) en vrijelijk naar Egypte kan reizen (brief 3).

De ostraca omvatten de correspondentie tussen een hoger geplaatste, Ya'ush, vermoedelijk de opperbevelhebber van Lachish, en een van zijn ondergeschikten (Hoshaya). Daar de afzender niet altijd wordt genoemd, kan het ook heel goed zijn dat sommige brieven door iemand anders dan Hoshaya zijn gestuurd.

Wat nu de eigenlijke inhoud van de brieven is, is vaak onduidelijk, enerzijds omdat de brieven vaak zeer beschadigd zijn, anderzijds omdat er

wordt gezinspeeld op personen en gebeurtenissen waarvan wij de achtergrond niet kennen. In de volgende passage uit brief 3 vraagt Hoshaya zijn superieur om opheldering inzake een beschuldiging aan zijn adres dat hij niet goed kan lezen. De brief is, hoe beleefd ook, niet gevrijwaard van een zekere verontwaardigde ondertoon:

“Uw dienaar Hoshaya bericht hierbij aan mijn heer Ya’ush. Moge *YHWH* U goed nieuws ten gehore laten komen. Open toch het oog van Uw dienaar aangaande de brief die mijn heer gisteravond aan Uw dienaar heeft gestuurd, want Uw dienaar is ziek sinds mijn heer Uw dienaar het volgende bericht heeft toegestuurd: “Kun je niet een brief lezen?” Zowaar de Heer leeft, nooit heeft iemand gepoogd mij een brief voor te lezen. Ja, iedere brief die mij bereikt kan ik, als ik hem heb gelezen, tot in de details weergeven.”

B Aramese brieven uit Egypte

De oudste Aramese brieven

Assur ostracon

De oudste brief in het Aramees dateert uit de 7de eeuw en werd gevonden bij opgravingen in Assur in het begin van deze eeuw. Het is de langste brief op een ostracon in een noordwest-semitisch schrift uit het eerste millennium voor onze jaartelling (21 regels). Het eerste deel van de tekst bestaat uit een brief van een zekere Bel-etir aan Pir’i-Amurri, twee hoge Assyrische ambtenaren uit de tijd van Assurbanipal en moet wel gelezen worden tegen de achtergrond van de opstand van Assurbanipals broer Shamash-shum-ukin, de koning van Babylon. De brief is nogal beschadigd, maar duidelijk is dat de brief gaat over krijgsgevangenen die een poging hebben ondernomen om te ontsnappen. Opmerkelijk is de lange afstand die dit ostracon heeft afgelegd. De brief is namelijk geschreven vanuit Babylon en gestuurd naar Assyrië.

Adon papyrus

Deze brief uit de Nieuw-Babylonische tijd werd in 1942 gevonden in Saqqara, Egypte. De brief is afkomstig van een zekere koning Adon, mogelijk de koning van Ekron, gericht aan de farao met het verzoek om militaire hulp. Het gebruik van papyrus laat zien dat ook in het Oude Israël papyrus werd gebruikt bij het schrijven van brieven. Ook blijkt duidelijk dat een bepaalde vorm van Aramees fungeerde als de verkeerstaal waarin vorsten van verschillende staten onderling met elkaar konden communiceren.

*Brieven in het Rijksaramees**Arsham-correspondentie*

Een van de belangrijkste correspondenties in het Rijksaramees is de zogenaamde Arsham-correspondentie, genoemd naar de zender van het grootste deel van de brieven, Arsham, die aan het einde van de vijfde eeuw voor onze jaartelling satraap van Egypte was. De 13 brieven, en enige fragmenten van brieven, zijn geschreven op leer. Ze zijn op een onbekende plaats in Egypte gevonden. Uit de brieven blijkt dat Arsham zijn brieven schreef vanuit een van de centra van het Perzische rijk, wellicht Susa of Babylon, tijdens een periode van afwezigheid in Egypte. Voor de periode van zijn afwezigheid had deze Arsham zaakgelastigden (ambtenaren) aangesteld om zijn domeinen in Opper en Neder-Egypte te beheren. Een deel van de brieven gaat over problemen rond het functioneren van een van deze zaakgelastigden, een zekere Psamshek.

Interessant is de begeleidende brief die een nieuwe zaakgelastigde, Nakhthor, van Arsham meekrijgt wanneer hij door Arsham als nieuwe zaakgelastigde van zijn domeinen naar Egypte wordt gestuurd. De brief is een soort paspoort waarmee hij kan reizen en een waarborg voor proviandering onderweg. De brief is gericht aan diverse opzichters gestationeerd langs de route van Elam naar Damascus. Een fragment van deze brief (brief 6) volgt hier in vertaling (r. 2-6):

“Nu dan, zie, een zekere Nakhthor, mijn ambtenaar, is op weg naar Egypte. Geeft [hem] proviand van mijn landerij(en) in jullie provincie(s).

Dagelijks:

twee handenvol witmeel

drie handenvol grofmeel

twee handenvol wijn of bier

een...

En aan zijn dienaren, tien personen, een ieder per dag:

een handvol meel

voeder in overeenstemming met (het aantal) van zijn paarden

En geeft proviand aan twee Ciliciërs en een ambachtsman, in totaal drie (personen), dienaren van mij, die samen met hem naar Egypte gaan. Per persoon per dag: een handvol meel.

Geeft hen dit proviand, iedere ambtenaar op zijn beurt, in overeenstemming met de tocht die gaat van provincie naar provincie, totdat hij Egypte bereikt.

En als hij op een plaats langer dan een dag vertoeft geeft hen dan voor deze dagen geen extra proviand.”

De satraap Arsham is ook bekend uit diverse andere Aramese bronnen. Zo is op het eiland Elephantine een brief van Arsham op papyrus gevonden (Cowley 26) en in een andere brief uit Elephantine is Arsham

mogelijk de geaddresseerde (Cowley 17). Daarnaast wordt er een aantal malen aan de afwezigheid van Arsham gerefereerd in de brieven uit Elephantine die behoren tot het Yedania-archief. Kennelijk hebben de priesters van Khnum van diens afwezigheid gebruik gemaakt om de Judese tempel te vernietigen (zie onder).

Elephantine

Privé-brieven op papyrus en ostraca

Op het eiland Elephantine is een flink aantal privé-brieven gevonden, een aantal op papyrus, maar het merendeel op ostraca. De brieven op papyrus zijn, in ieder geval voor een deel, vanuit andere plaatsen in Egypte geschreven. Een aantal van deze brieven is geschreven door inwoners van Elephantine en Syene die op reis waren. Dit valt af te leiden uit het feit dat de namen van sommige van deze personen ook voorkomen in andere documenten die op het eiland zijn gevonden, b.v. in contracten of namenlijsten. Er is ook een brief gevonden afkomstig van een vader die vanuit Migdol in de delta een brief schrijft aan zijn zoon, die kennelijk als militair op Elephantine was gestationeerd (Padua brief 1). Hoewel de exacte vindplaats van deze papyrus niet bekend is mogen we aannemen dat de brief tot de Elephantine-papyri behoort. De brief begint namelijk met “Groeten voor de tempel van YHW op Elephantine”, net zoals een aantal van de brieven uit Hermopolis beginnen met de groeten voor de tempels van Aramese goden in Syene (zie onder). Dat de brief vanuit Migdol geschreven is kunnen we afleiden uit de zinsnede “we hebben een klacht ingediend over je salaris hier in Migdol”.

De privé-brieven op papyrus uit Elephantine handelen, net als veel andere privé-brieven, over het sturen van goederen. Ook de salariëring en het kopen van huizen komt in verschillende van deze brieven aan de orde. Relatief veel ruimte in deze brieven wordt besteed aan begroetingen en het infomereren naar elkaars gezondheid. Helaas zijn veel van deze brieven op papyrus dermate beschadigd dat een doorlopende vertaling vaak niet mogelijk is.

Veel groter in aantal dan de papyri zijn de brieven op potscherven, de zgn. ostraca. De potscherf is een altijd voorradig schrijfmateriaal, en daarom veel goedkoper dan papyrus. De boodschappen zijn relatief kort en bonding en zijn afkomstig van mensen uit Syene en gericht aan personen op Elephantine. Uit paleografisch onderzoek van de geleerde J. NAVEH is gebleken dat een groot aantal van deze ostraca van een hand zijn. Volgens NAVEH's reconstructie is er op de werf van Syene omstreeks 475 voor onze

jaartelling een schrijver actief geweest die in opdracht deze korte boodschappen opschreef. In totaal zijn er in verschillende museumcollecties nu zo'n 30 ostraca die aan deze schrijver zijn toegeschreven. Helaas echter is tot op heden nog steeds maar een klein deel van de in totaal ca. 300 ostraca gepubliceerd. Het grootste deel hiervan, zo'n 250, is gevonden tijdens de opgravingen van Clermont-Ganneau in 1907-1909 en bevindt zich thans in het Louvre. Al met al is het best mogelijk dat nog veel meer ostraca van de hand van deze schrijver zullen blijken te zijn. De brieven handelen over alledaagse zaken en bevatten vaak een opdracht om iets toe te sturen. Heel vaak ontgaat ons de precieze betekenis van woorden en zelfs van hele zinnen in deze korte brieven, die ook wel met telegrammen zijn vergeleken. Dit komt niet alleen doordat de tekst op de ostraca vaak beschadigd is maar ook doordat nog al eens wordt gerefereerd aan zaken, personen en gebeurtenissen die ons volslagen onbekend zijn. Zoals reeds eerder werd vermeld, zijn ook het adres en de groetformules in de brieven op ostraca vaak erg ingekort, hetgeen ongetwijfeld te maken heeft met het feit dat de schrijfruimte op een ostrakon beperkt is.

Een van de meest complete, best leesbare en bovenal begrijpelijke ostraca is het zogenaamde Uriah-ostrakon, vernoemd naar de geadresseerde van de brief. De vertaling luidt als volgt:

“Gegroet Uriah!

Welnu, zie, het grote schaap dat jou behoort is gearriveerd om geschoren te worden (lett: om zijn wol te scheren). Het eerdere (schaap) is erg (?) kaal geworden. Welnu, kom en scheer het. Op de dag die jou gelegen komt kun je het scheren. Wanneer je niet vandaag vertrekt laat het mij dan weten, dan zal ik het wassen, totdat je vertrekt. De groeten voor Aḥuṭab. Welnu, wat dit brood aangaat: eet (ervan) tot morgen, vrijdagavond. Er is hier nog een *'ardab* (= een inhoudsmaat) meel.”

Officiële brieven op papyrus

Ongetwijfeld de bekendste Aramese brieven uit deze periode behoren tot het archief van Yedania de zoon van Gemaria, die aan het hoofd van de Judese gemeenschap op Elephantine stond. Tot deze correspondentie behoort de beroemde petitie van “Yedania en zijn collegae, de priesters woonachtig in het fort Yeb”. De brief is bewaard gebleven in twee versies (Cowley 30 en Cowley 31), vermoedelijk een kladversie en een nette versie, een interpretatie die overigens niet door iedereen wordt gedeeld. De nette versie, die in sommige opzichten beter loopt dan de kladversie, is helaas dusdanig beschadigd dat er geen doorlopende vertaling van kan worden gegeven. Hier wordt daarom alleen uit de kladversie geciteerd

(Cowley 30). De brief, die geschreven is in het 17de regeringsjaar van koning Darius II (407), is gericht aan “Bagohi, de gouverneur van Juda” en volgens regel 29 van de brief ging een afschrift ervan naar Delaia en She-lamia de zonen van Sanballat, de gouverneur van Samaria. De brief is een verzoekschrift van de Judeeërs aan het adres van de autoriteiten in Judea en Samaria om de tempel gewijd aan *YHW* op Elephantine te mogen herbouwen. Deze tempel was namelijk, volgens een uitvoerige beschrijving in de brief zelf, verwoest door de priesters van de ramsgod Khnum, die ook op Elephantine zijn tempel had staan. De brief vervolgt met een mededeling dat een eerdere brief, drie jaar tevoren geschreven, maar die aan de hogepriester in Jeruzalem was gericht, onbeantwoord is gebleven. Deze brief is dus in feite een tweede petitie, maar richt zich ditmaal tot de wereldlijke macht. De reactie van de Judeeërs op deze wreedheid wordt als volgt beschreven (r. 19-22):

“Bovendien vanaf het jaar 14 van koning Darius (= 410) tot op heden dragen wij rouwkleren en vasten wij, onze vrouwen zijn als weduwen, wij zalven ons niet en we drinken geen wijn. Bovendien, vanaf dat moment tot op de(ze) dag van het jaar 17 van koning Darius heeft men geen spijsoffers, wierookoffers en brandoffers gebracht in deze tempel.”

Hierna volgt het eigenlijke verzoek om de herbouw van de tempel te mogen uitvoeren (r. 22-):

“Welnu, Uw dienaren Yedania en zijn collegae en de Judeeërs, allen inwoners van Elephantine, spreken aldus: Indien het onze heer welgevallig is, moge hij dan aan de tempel denken zodat deze herbouwd kan worden, omdat men ons geen toestemming geeft om hem te herbouwen. Zie de aan U verplichten en Uw vrienden hier in Egypte toch aan: moge er door U een brief geschreven worden aan hen aangaande de tempel van *YHW* de God, opdat men hem kan herbouwen in het fort Yeb zoals hij vroeger gebouwd was, en opdat men spijsoffers, wierookoffers en brandoffers kan brengen op het altaar van *YHW* de God in Uw naam. En we zullen samen met onze vrouwen, zonen en alle andere Judeeërs van hier te allen tijde bidden voor U” etc.

Deze brief, die ongetwijfeld vanuit Elephantine zelf is geschreven, was kennelijk dermate belangrijk dat een afschrift ervan in de archieven werd bewaard. Het blijft echter een raadsel waarom er twee versies zijn gevonden in het archief van Yedania. In het archief bevinden zich nog meer documenten die betrekking hebben op deze affaire, waaronder het belangrijke document Cowley 32. Dit document heeft de vorm van een memorandum en bevat het antwoord van de autoriteiten in Palestina op het verzoekschrift uit Elephantine en is gericht aan Arsham, de satraap van Egypte. Deze boodschap werd mondeling, door middel van een boodschapper, overgebracht. De boodschapper heeft bij wijze van geheugensteun de tekst ervan opgeschreven:

“Memorandum van hetgeen Bagohi en Delaia tegen mij hebben gezegd: Memorandum van hetgeen jij in Egypte moet zeggen tegen Arsham aangaande het altaar-huis van de God van de hemel, dat vroeger in het fort Yeb is gebouwd, (nog) voor (de komst van) Cambyses (naar Egypte) en dat door die slechterik Vidranga is verwoest in het jaar 14 van koning Darius: Het (= de tempel) mag herbouwd worden (lett.: te herbouwen) op zijn plaats, zoals vroeger, en men mag spijsoffers en wierookoffers op het altaar brengen zoals dat vroeger (ook) werd gedaan.”

Hermopolis-papyri

In Hermopolis werden in 1945 acht privé-brieven gevonden, waarvan zeven redelijk tot zeer goed leesbaar zijn. De brieven hebben hun juiste bestemming nooit bereikt. Ze zijn namelijk in verzegelde, dus ongeopende, toestand gevonden en zijn gericht aan personen woonachtig in Syene en Ofi (Luxor). Misschien is de postbode onderweg omgekomen. De brieven zijn mogelijk vanuit Memphis geschreven, omdat in een van de brieven de zinsnede “hier in Memphis” voorkomt. Veel van de persoonsnamen die in de brieven voorkomen zijn Aramees en interessant is dat in de brieven die gericht zijn aan personen in Syene (Hermopolis brief 1-4) de groeten worden overgebracht aan diverse tempels aldaar, namelijk de tempel van Malkat Shamayim, Banit en Bet-El. Dit zijn Aramese goden en men mag dus aannemen, dat de betrokken personen van andere origine zijn dan de Judeeërs die genoemd worden in de teksten uit Elephantine. De brieven handelen over hele alledaagse aangelegenheden, zoals het sturen over en weer van allerlei goederen (bijvoorbeeld ricinus olie, geurende oliën, olijfolie, balken, kledingstukken) en het salaris. Men informeert uitgebreid naar elkaars gezondheid en in sommige brieven wordt gevraagd om voor bepaalde familieleden te zorgen. Ook wordt er soms gewaarschuwd voor bepaalde personen (“Hoed je voor X”). In een van de brieven, Hermopolis 5, is een sterke kilte voelbaar. De beleefdheidsformules zijn weliswaar in acht genomen (“Wij zegenen jullie bij Ptah, opdat hij jullie gelaat aan mij moge tonen in gezondheid” en “Ik stuur jullie deze brief om jullie het beste te wensen”), maar in vergelijking met de andere brieven is het opvallend dat de zender helemaal niemand de groeten doet. Hij steekt onmiddellijk van wal met het volgende:

“Jullie moeten weten dat men ons helemaal niets uit Syene stuurt. En bovendien, sinds ik uit Syene ben weggegaan, heeft Sha’il mij geen brief of wat dan ook toegestuurd.”

Maar de belangrijkste reden voor het misnoegen van de briefzender is te lezen in regel 7-8:

“En wat is de reden dat jullie me niet een brief hebben gestuurd? Ik was nota bene door een slang gebeten en op sterven na dood, maar jullie hebben niet geïnformeerd of ik nog in leven was of niet.”

Het mag wel erg wrang heten dat deze verontwaardigde brief eerst zo'n 2500 jaar na geschreven te zijn pas geopend en gelezen werd, uiteindelijk was de brief toch bedoeld om de geadresseerden eens flink de oren te wassen!

Hebreeuwse en Aramese brieven in het Oude Testament

Ook in het Oude Testament worden vele brieven geciteerd. Er zijn veel voorbeelden van Hebreeuwse brieven en in het boek Ezra worden ook een zestal Aramese documenten geciteerd. De Hebreeuwse brieven in het Oude Testament verschillen in belangrijke mate van de in het voorafgaande beschreven brieven. Zo missen ze *altijd* de *praescriptio* (adres en groetformules) en wel omdat ze geheel zijn ingebed in het verhaal. Als voorbeeld dient hier II Sam. 11: 14:

“Toen schreef David de volgende morgen een brief aan Joab en verzond die door Uria. En hij schreef in die brief: Plaatst Uria in het heetst van de strijd; trekt u dan van hem terug, opdat hij getroffen worde en sneuvele.” (vertaling NBG)

Anders is het gesteld met de officiële Aramese documenten die in de Aramese delen van het boek Ezra worden geciteerd, zes brieven, decreten en een memorandum, die betrekking hebben op de herbouw van de tempel in Jeruzalem en de missie van Ezra naar Jeruzalem (Ezra 4:11-16; 4: 17-22; 5:7-17; 6:2-5; 6:6-12; 7:12-26). De authenticiteit van deze documenten is lange tijd in twijfel getrokken. Vergelijking met de officiële documenten uit Elephantine en de Arsham-correspondentie echter toont m.i. onomstotelijk aan dat de brieven in het boek Ezra originele documenten zijn uit de Perzische tijd, die door de auteur van Ezra op bepaalde punten zijn bewerkt. Zo heeft de auteur bepaalde delen uit de brieven die hij niet van belang achtte weggelaten. Bovendien heeft hij de spelling van deze documenten aangepast, want de spelling wijkt in belangrijke mate af van de spelling in de brieven uit Elephantine, en ook de taal heeft hij vermoedelijk hier en daar wat aangepast aan het Aramees van zijn eigen tijd (4de eeuw). De adressering en groetformules van de brieven heeft de auteur in belangrijke mate overgenomen, hoewel ook hierin waarschijnlijk wijzigingen zijn aangebracht en het geheel sporen van inbedding in het verhaal vertoont.

Als voorbeeld volgt hier tenslotte de aanhef van de brief van twee hoge functionarissen, Rehum de kanselier en Simsai de schrijver, aan koning Artaxerxes. Deze brief begint in het tweede deel van Ezra 4:11 met het adres:

“Aan koning Artaxerxes, uw dienaren, de mensen van het gebied over de Rivier.” (vertaling NBG)

De groetformule ontbreekt en de brief vervolgt met het partikel “welnu” dat de overgang naar de eigenlijke inhoud van de brief markeert. Het antwoord van de koning op deze brief staat in Ezra 4:17-22. Deze brief begint als volgt:

“Aan Rehum, de landvoogd, Simsai, de schrijver, en hun overige ambtgenoten, die wonen in Samaria en in het verdere gebied over de Rivier, heil!”

De naam van de geadresseerde, koning Artaxerxes, ontbreekt, maar deze is ingebed in het narratieve gedeelte dat aan de brief voorafgaat: “De koning zond een brief” (vertaling NBG)

Literatuur

- P.S. ALEXANDER, “Remarks on Aramaic Epistolography in the Persian Period”, *Journal of Semitic Studies* 23 (1978), pp. 155-170.
- W.J. VAN BEKKUM, “Enkele brieven uit de periode van Bar-Kochba (132-135 n. Chr.)”, in: *Schrijvend Verleden. Documenten uit het Oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht*, ed. K.R. Veenhof, Leiden 1983, pp. 120-125.
- A. COWLEY, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1923.
- P.E. DION, “Les types épistolaires hébreo-araméens jusqu’au temps de Bar-Kochba”, *Revue Biblique* 86 (1979), pp. 544-579.
- P.E. DION, “La lettre araméenne passe-partout et ses sous-espèces”, *Revue Biblique* 89 (1982), pp. 528-575.
- J.A. FITZMYER, “Aramaic Epistolography”. In: J.A. Fitzmyer, *A Wandering Aramean. Collected Aramaic Essays*, Missoula 1979, pp. 183-204.
- J.C.L. GIBSON, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions*, vol. i; *Hebrew Inscriptions*, Oxford 1971, reprint 1981; vol. ii: *Aramaic Inscriptions*, Oxford 1975, reprint 1985.
- P. GRELOT, *Documents araméens d’Égypte*, Paris 1972.
- J. HOSPERS, “Hebreeuwse brieven uit Tel ‘Arad”, in: *Schrijvend Verleden. Documenten uit het Oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht*, ed. K.R. Veenhof, Leiden 1983, pp. 100-106.
- J. HOFTIJZER, “De Hermopolis-papyri. Arameese brieven uit Egypte (5e eeuw v. Chr.)”, in: *Schrijvend Verleden. Documenten uit het Oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht*, ed. K.R. Veenhof, Leiden 1983, pp. 107-120.
- J. NAVEH, *The Development of the Aramaic Script*, Jerusalem 1970.
- D. PARDEE, S.D. SPERLING, J.D. WHITEHEAD en P.E. DION, *Handbook of Ancient Hebrew Letters*, Chico California 1982.
- B. PORTEN, *Archives from Elephantine*, Berkeley 1968.
- B. PORTEN en A. YARDENI, *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt. Vol. i Letters*, Jeruzalem 1986. In deel iv zullen alle brieven op ostraca uit Egypte worden opgenomen.
- K.A.D. SMELIK, *Behouden schrift*, Baarn 1984.

DE ZAAK ZANNANZA EEN EGYPTISCH-HETTITISCH BRIEVENDOSSIER

THEO P.J. VAN DEN HOUT

Het aanzoek

We schrijven 1325 voor Christus. In de zomer van dat jaar sterft Tutanchamon, de laatste nazaat van pharao Amenophis IV, beter bekend als Echnaton. De priesters van de tijdelijk in onmin geraakte Amon-religie, die na de dood van Echnaton onder Tutanchamon al het roer hadden proberen om te gooien, zagen nu de kans de koers definitief weer op Amon te stellen en de Aton-religie een halt toe te roepen. Eén stap in die richting was de keuze van een nieuwe echtgenoot voor de jonge weduwe en daarbij viel de keus op haar grootvader Ay. Niet bekoord door deze aanstaande verbintenis besluit de koningin een brief aan de toenmalige Hettitische grootkoning Šuppiluliuma I te sturen. Diens zoon Muršili zou dat later als volgt beschrijven:

“Terwijl mijn vader beneden bij (de stad) Kargamis was, stuurde hij Lupakki en Tarḫuntazalma uit naar het gebied rond Amka. Zij togen op weg, verwoestten Amka en de gedeporteerden, runderen en schapen voerden zij naar mijn vader. Toen nu de Egyptenaren van de verwoesting van Amka hoorden, werden ze bang en omdat zojuist hun vorst Nibḫururija (= Tutanchamon) gestorven was, stuurde de koningin van Egypte, die Daḫamunzu was, naar mijn vader een gezant en schreef hem als volgt:

‘Mijn man is gestorven, een zoon heb ik niet, maar ze zeggen, dat jij veel zoons hebt. Als jij mij nu één zoon van jou geeft, dan kan die mijn echtgenoot worden. Een onderdaan van me wil ik niet uitkiezen en tot mijn echtgenoot maken. ... ik ben bang!’”

Deze brief is de eerste van wat we het “Zannanza-dossier” kunnen noemen. Daarin zitten minstens zes brieven of vermeldingen daarvan in andere documenten, alle gevonden in de Hettitische hoofdstad Ḫattuša. Samen vertellen ze niet alleen het verhaal van één van de meest interessante politieke affaires uit de Amarna-periode, maar vormen ze ook een goede illustratie van de rol die brieven en hun “bestellers” in het diplomatieke verkeer speelden. In het volgende zullen we dit dossier verder openen.

De eerste brief

Van de genoemde brief is niets over behalve dit verslag, maar we mogen aannemen, dat het origineel waaruit Muršili hier citeert in het Akkadisch

gesteld was, in de diplomatieke taal van die dagen. Het verzoek zal bovendien niet zo kort en bondig geformuleerd zijn geweest, maar veeleer verpakt in de vele standaardfrases, die het genre “brief” rijk was. Zo zal de brief begonnen zijn met een vermelding van adressaat en schrijver, bijv.: “Tot Šuppilulijuma, Grootkoning, koning van Ḫatti, mijn Broer, spreek! Alsvolgt Anchesenpaaton, Koningin van Egypte etc.”, waarschijnlijk gevolgd door een serie beleefheidsfrases, die men wel de begroetingsformule noemt. De grondboodschap daarvan was “Mij gaat het goed, moge het jou ook goed gaan”, maar meestal vinden we een uitgebreidere vorm. Juist de Amarna-korrespondentie levert een aantal mooie voorbeelden hiervan op. Zo schrijft Amenophis III in één van de twee Hettitische brieven uit het Amarna-archief tot de koning van Arzawa in het westen van Anatolië:

“Alsvolgt Nimuwarija, Grootkoning, koning van Egypte tot Tarḫundaradu, koning van Arzawa, spreek! Met mij gaat het goed, met mijn ‘huizen’, mijn vrouwen, mijn kinderen, mijn hoogwaardigheidsbekleders, mijn troepen, mijn paarden, mijn..., mijn gebieden gaat alles goed. Moge ook jou alles goed gaan. Moge het jouw ‘huizen’, jouw vrouwen, jouw kinderen, jouw hoogwaardigheidsbekleders, jouw troepen, jouw paarden, jouw..., jouw gebieden alles goed gaan.”

Pas dan komt het eigenlijke onderwerp van het schrijven aan bod. Dat de koningin de Hettitische grootkoning als haar “broer” aansprak, was normaal in het briefverkeer en zegt niets over enige relatie tussen de twee. Hij kon haar met “mijn Zus” en een eventuele farao met “met Broer” aanspreken; op dezelfde wijze kon een hiërarchisch lagere als “mijn Zoon” aangesproken worden en die zijn meerdere als “mijn Vader” betitelen.

Šuppiluliuma's eerste reactie: de tweede brief

Het aanzoek dat Šuppiluliuma voor een zoon in de schoot geworpen kreeg, was even ongewoon naar Egyptische maatstaven als het voor de Hettieten verrassend was. Hier diende zich onverwachts een bode aan, die voorgaf uit Egypte te komen, met een brief van de koningin aldaar bovendien. Hoe kon hij weten of dit allemaal klopte? Hoewel er onder de vele brieftabletten van en uit Ḫattuša niet één is met een bewaarde envelop, moet het gebruik ervan toch bekend geweest zijn gezien opmerkingen in brieven als “open de brief!” Misschien werd ook deze brief wel onbeschadigd en ongewijzigd uit zijn omhulsel gehaald. En, envelop of niet, de brief zal in ieder geval van indrukwekkende zegels voorzien zijn geweest. Maar alles kan vervalst worden, toen en nu. Bovendien, Šuppiluliuma had reden tot argwaan: hij had recentelijk een vroeger gesloten verdrag met

Egypte geschonden door het gebied rond Amka binnen te vallen. Was dit hun manier een belangrijke gijzelaar in handen te krijgen? Er zat niets anders op dan een gezant met een brief mee terug te sturen en zo de kwestie te verifiëren.

“En zo gebeurde het, dat mijn vader Ḫattušaziti, zijn kamerheer, naar Egypte stuurde (met de opdracht): “Ga! Breng mij naar waarheid verslag uit. Misschien lokken ze me in de val, misschien hebben ze wel een zoon van hun heer.”

Terwijl Šuppiluliuma intussen zijn verovering van Kargamis met succes afrondde en rijk beladen met buit aan het begin van de herfst naar de hoofdstad terugkeerde, begeleidde zijn kamerheer de Egyptische bode terug naar Egypte.

De reis van Ḫattuša naar Amarna bedroeg zo’n 2000 km door vaak gevaarlijk gebied. Over de route die men nam, is weinig bekend. De weg door het binnenland zal via de Cilicische Poorten en Alalāḫ of Aleppo gelopen hebben. Ook zal soms wel een omweg via Kargamis genomen zijn. Of zulke gezantschappen ooit over zee reisden, weten we niet. De vraag is hoe zeker het zeeverkeer geacht werd en hoe frequent er gevaren werd. Waarschijnlijk zal ook veel afgehangen hebben van de aard en het doel van de reis: was men bijvoorbeeld zwaar beladen met geschenken — niet ongebruikelijk in het verkeer tussen vorsten, zoals we nog zullen zien — dan sloot men zich aan bij karavanen en volgde de daarbij gebruikelijke routes. Dat betekende wel, dat men per dag niet veel meer dan 20 km aflegde en de reis dus minstens drie maanden vergde. Maar had een bode slechts een tablet bij zich, dan kon de reistijd bij gebruikmaking van snelle paarden en wagens, die men onderweg verwisselen kon, tot de helft of nog minder worden teruggebracht.

De derde brief

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat we pas tegen de lente van het volgende jaar — het is nu 1324 — opnieuw van Ḫattušaziti horen:

“Toen het nu lente werd, keerde Ḫattušaziti uit Egypte terug en met hem mee kwam als gezant van Egypte de ‘Heer’ Ḫani. ... en de koningin van Egypte schreef mijn vader in een brief als volgt terug: ‘Waarom zei jij zo ‘Ze lokken me in de val’? Als ik een zoon gehad had, zou ik dan over de vernedering van mijzelf en mijn land aan een ander land geschreven hebben? Maar jij hebt mij niet geloofd, nee, zelfs zo heb jij tegen mij gesproken!’”

Dan vat ze nog één keer haar situatie samen en herhaalt haar verzoek, terwijl ze eraan toevoegt, dat ze aan geen enkel ander land geschreven

heeft. Refereert de koningin, als ze Šuppiluliuma citeert, aan de brief, die hij voor haar aan Ḫattušaziti mee teruggeven had, of is dit extra informatie, die de Hettitische gezant na doorvragen van Egyptische zijde officieus heeft laten uitlekken?

Gelukkig zijn we ditmaal niet alleen op Muršili's relaas aangewezen, want de egyptoloog Elmar EDEL heeft temidden van de vele akkadische brieffragmenten gevonden in de Hettitische hoofdstad er één als een stukje van de oorspronkelijke brief van de koningin overgebracht door haar gezant Ḫani weten te identificeren. Hoewel het fragment maar heel klein is, heeft EDEL op uiterst scherpzinnige wijze op basis van interne symmetrie en andere brieven uit de Egyptisch-Hettitische korrespondentie de brief overtuigend aangevuld:

“Zie, ik ben in we[duwschap zonder kinderen geraakt. Stuur me een zoon van jou en de twee grote landen zullen worden tot] één land. Jij zult mij laten brengen [jouw geschenken en ik zal me daarover verheugen,] en ik zal evenzo laten [brengen mijn geschenken aan jou en jij zult je verheugen daar]over. En ik zal me verheugen, als ik stuur aa[n jou een mooie zending in de hand van mijn gezanten en jij zult je verheugen als jij stuurt] aan mij een mooie zending [in de hand van jouw gezanten.” Zo had ik je geschreven. Nu] heb jij Ḫattušaziti gestuurd [...”

Iets van de irritatie van de koningin, die Muršili in de biografie van zijn vader duidelijk naar voren laat komen, blijkt ook uit dit fragment. In plaats van de verwachte geschenken, kreeg ze een Hettitische gezant, die de situatie kwam opnemen.

De rol van de gezant

Of Ḫani, de Egyptische gezant, die met Ḫattušaziti mee terugkwam, ook de eerste brief overbracht, is niet duidelijk; Muršili noemt zijn naam daarbij niet. Van nu af aan echter zal hij deze zaak behartigen en tot het eind toe afwikkelen. Deze Ḫani was in het gebied onmiddellijk langs de kust van de Middellandse Zee geen onbekende: we komen hem in de Amarna-korrespondentie als gezant van de pharao tegen in Beiroet, Amurru en Hasor. Kennelijk zat ook Anatolië in zijn “portefeuille”. Hij was evenmin als Ḫattušaziti een gewone bode. Ḫattušaziti trad op als vertegenwoordiger van de Hettitische grootkoning en had een duidelijke opdracht. Ḫani stond aan het hoofd van de Egyptische delegatie en had tot taak de brief van de koningin mondeling kracht bij te zetten en namens haar te onderhandelen. Šuppiluliuma onderhoudt zich volgens Muršili ook persoonlijk met hem en legt hem zijn politieke motieven uit:

“... ik ontstak in woede en stuurde mijn troepen, wagenstrijders en generaals uit. Zij gingen op pad en verwoestten jullie gebied rond Amka. Toen zij Amka... verwoestten, werden jullie waarschijnlijk bang, zodat jullie mij nu bij herhaling om een zoon van mij vragen. Hij zal op de een of andere manier een gijzelaar worden en jullie zullen hem niet tot je koning maken.”

Ḫani antwoordt door de argumenten van de koningin nogmaals te verwoorden maar stelt het ditmaal met een voortdurend “wij” voor als een verzoek, dat ook van hem en — waarschijnlijk — de verdere leden van het gezantschap komt, en neemt rhetorisch vast een voorschot op de gewenste toekomstige situatie als hij Šuppiluliuma aanspreekt met “onze Heer”:

“Wij verzoeken om een zoon van onze Heer omwille van het koningschap in Egypte en wij verzoeken om hem als echtgenoot voor de vrouw, onze Meesteres. ... Onze Heer, geef ons een zoon van U!”

Hieruit blijkt, dat bodes of beter gezanten in een aantal gevallen ook onderhandelaars waren en binnen bepaalde marges een zekere onderhandelingsvrijheid bezaten. Duidelijk zien we dat als ongeveer een eeuw later koning Tudḫalija IV in een konfrontatie met een vijand zijn gezant op pad stuurt met “twee tabletten van oorlog en één tablet van vrede”. De man zal in principe de situatie zelf ter plekke moeten beoordelen en beslissen wat hem goedgebeurt. De vijand in kwestie vertelde het later in een brief aan de koning van Ugarit als volgt:

“Tudḫalija, koning van Ḫatti-land, stuurde mij een bode met twee tabletten van oorlog en één tablet van vrede. Hij toonde mij de twee tabletten van oorlog, maar toen mijn soldaten de woorden van vijandschap hoorden, drongen ze aan om op te trekken. De bode van Ḫatti zag dat, en toen drie dagen verstreken waren, overhandigde hij mij het tablet van vrede” (RS 34.165, 20-28)

Het is goed mogelijk, dat de gezant de drie dagen benut heeft om terug te keren naar het Hettitische kamp voor overleg, maar het feit, dat hij de beide soorten tabletten al bij zich had, toont zijn onderhandelingsbevoegdheid.

Een Hettitische prins naar Egypte

Šuppiluliuma was nu voldoende overtuigd van de oprechte bedoelingen der Egyptenaren en na een plechtige verzekering van zijn kant, dat “Ḫatti en Egypte voor eeuwig van nu af aan in vrede met elkaar zullen leven”, liet hij de keus vallen op zijn zoon Zannanza als huwelijkskandidaat. Wat er vervolgens gebeurde, is helaas nog niet duidelijk. De Hettitische prins en pharaon in spe vertrok naar Egypte met, als het aan Ḫani gelegen had, de nodige haast. Immers, de priesters van Amon zullen de koningin niet veel tijd gelaten hebben en Šuppiluliuma had al veel kostbare tijd verspeeld.

Hoe het ook zij, het heeft niet mogen baten: hoe ver Zannanza gekomen is, weten we niet, maar het eerste dat we over hem horen, is een brief met het bericht van zijn dood. Muršili vertelt daarover:

“...d]at tablet brachten ze en ze zeiden als volgt: ‘[... Zannanz]a hebben ze gedood’ en ze brachten verslag uit: ‘Zannanza [is gestorven (?).’ Toen nu] mijn vader van de moord op Zannanza ho[orde,] barstte hij in tranen om [Zanna]nza uit.”

Het tablet, waarover gesproken wordt, was waarschijnlijk weer een brief begeleid door een mondelinge rapportage, wellicht van Ḫattušaziti of van ijlings teruggekeerde leden van zijn gezantschap. Van wie de brief ook kwam, in ieder geval zou Šuppiluliuma nog een brief van de nieuwe farao Ay ontvangen, die inmiddels de Egyptische troon bestegen had. Gezien de reistijden kan die op zijn vroegst in de late zomer van het jaar 1324 binnengekomen zijn. Weer was het Ḫani, die als gezant optrad en zich van die trieste taak moest kwijten. De betreffende brief van de farao bezitten we niet, maar wel Suppiluliuma's antwoord.

De vierde en vijfde brief

Van dat antwoord beschikken we over de ontwerpvisie, zoals die door de hettitische kanselarij op aanwijzingen van de koning opgesteld zal zijn. Dat dit het klad en niet de echte brief was, blijkt behalve uit het feit, dat de brief in Ḫattuša gevonden is, ook daaruit, dat hij in het hettitisch gesteld is en niet in het akkadisch, de semitische lingua franca van dat moment. Na goedkeuring van de koning zal de brief vertaald en vervolgens “verstuurd” zijn. De Hettitische versie verdween als afschrift in het hoofdstedelijke archief, zoals we wel meer Hettitische versies van internationale correspondentie hebben. Soms plaatste men zulke afschriften van bij elkaar behorende brieven (bijv. aan dezelfde adressaat inzake eenzelfde aangelegenheid) op hetzelfde tablet en vormde zo een dossier.

Bij het lezen van de brief is het goed zich ervan bewust te zijn, dat beide partijen reden tot boosheid hadden maar geen van beiden op dat moment belang had bij een heuse oorlog. De Hettieten hadden intussen al verschillende malen de vroegere vredesovereenkomst met Egypte geschonden en de Egyptenaren konden zich op het standpunt stellen, dat ze met de dood van de Hettitische prins wel quitte stonden. Zodoende konden ze theoretisch redelijk hoog van de toren blazen, praktisch gezien echter waren ze na zo'n 20 jaar Amarna bewind militair verzwakt en moesten eerst binnenslands orde op zaken stellen. Daarin paste geen oorlog tegen de op dat moment sterke Hettieten. Šuppiluliuma, daarentegen had zojuist met de

verovering van Kargamis en de installering van een van zijn zoons als onderkoning daar zijn Syrië-politiek succesvol afgesloten, maar had nog de handen vol aan het Mitannirijk en opstanden in het noorden. Ook hij had dus geen belang bij een oorlog met Egypte. Voor beiden geldt, dat men zonder gezichtsverlies een oorlog moest zien te vermijden.

Het tablet in kwestie is er vrij slecht aan toe: de bovenkant met vermelding van afzender en adressaat en de onderkant missen, terwijl bovendien van de linkerhelft van het tablet met het begin van de regels een groot deel weggebroken is. Toch kunnen een aantal passages via interne rekonstruktie en op basis van formulaire wendingen redelijk betrouwbaar aangevuld worden. De brief is daarom belangrijk, omdat we daaruit gedeeltelijk de inhoud van de brief van de nieuwe farao kunnen rekonstrueren, waarop deze brief het antwoord vormt. Het was gebruikelijk in je antwoord woordelijk terug te grijpen op een ontvangen schrijven. Veel paragrafen beginnen met de woorden “Wat dat betreft, dat jij mij als volgt schreef: ...” gevolgd door een korter of langer citaat.

Zo blijkt de “jonge” farao in zijn brief duidelijk prat te gaan op zijn nieuwe status. Hij noemt zich bij herhaling “Koning van Egypte” en uit er zijn verbazing over, dat zijn Hettitische kollega kennelijk zo slecht geïnformeerd was: wist hij dan niet, dat er intussen al een nieuwe farao was? Het zenden van de prins kan op deze manier als een onaanvaardbare inmenging in Egypte’s binnenlandse aangelegenheden en een regelrecht affront gepresenteerd worden. Verder ontkent hij iedere verantwoordelijkheid inzake de dood van de Hettitische prins (“Jouw zoon is gestorven, [maar ik heb hem op geen enkele manier kwaad] gedaan”). Dan wordt de toon lichtelijk uitdagend, hij roemt de omvang van zijn troepen en zegt: “Als jij met strijd-lustige bedoelingen komt, dan zal ik je de st[r]ijd(lust) ontn[em]en!” om vervolgens weer in te binden met de mededeling: “Maar [als je in B]roederschap schrijft, dan zal ik met [jou een akkoord (?)] sluiten.”

In zijn repliek volgt Šuppiluliuma een zelfde lijn. Als de brief voor ons begint, is de hettitische koning bezig zijn recente militaire successen tegen de Gašga-stammen in het noorden van Anatolië en tegen de Hurrieten in het oosten breed uit te meten:

“[...] nam ik in zijn geheel. De Gašga hadden [...] genomen, (maar) de Stormgod, mijn Heer,[liet] mij niet [in de steek en] gaf mij de vijanden in mijn hand. Ik voerde [...] en onderwierp heel het Gašga-gebied.

[Toen de Hurrieten tegen mij t]ekeer gingen, trok ik toen niet op? [Wat er va]n de Hurritische koning aan de overkant [van de (rivier) Mala] lag, [dat] heb ik [inklusief bewoners, runderen,] schapen en have opgenomen [en het naar Ha]tti gebracht, en wat er [van de Hurritische koning aa]n deze kant lag, ook dat [heb ik] naar Hatti [gebracht en hen] heb ik bij mij gevestigd. Ook

Kargamis heb ik [gewapenderhand veroverd.] Nu zal ik mijn zoons [dood? en] zijn [...] aan de orde² stellen.”

Vervolgens komt het eigenlijke thema van de brief aan bod, waarbij Šuppiluliuma zijn betoog rustig lijkt op te bouwen. Hij gaat een voor een in op de argumenten door de pharao naar voren gebracht.

“[Wat dat betreft, dat jij mij schreef:] “Jouw [zoo]n (voor?) jou niet [...] Ik wist helemaal niet [...] ... nog niet [... Nu echter] schrijf jij telkens als koning van Egypte ... [Toen men mij h]ier vroeg om een zoon als e[chtgenoot ... w]ist ik niet. Ik was bereid mijn zoon voor het [konin]gschap te sturen, [maar dat jij al op de troon z]at, d[át] [wist ik] niet.

[W]at [dat betreft dat jij mij als volgt] schreef: ‘Jouw zoon is gestorven, [maar] ik heb [hem geen kwaad] gedaan?’”

Hier breekt het tablet aan de voorkant af. Als de tekst na een lakune weer aan de achterkant begint, wordt de toon aggressiever. Toen hij het bericht van Zannanza's dood aan het Hettitische hof bracht, heeft Ḫani wellicht gewezen op de grensschending door de Hettieten bij Amka en zo een deel van de verantwoordelijkheid afgewezen:

“[Toen de koningin van E]gypte [mij] telkens schreef, jou² niet [...] was jij/zij². Maar als jij i[n]tussen² op de troon had plaatsgenomen, h[ad] je mijn zoon (ook) naar huis kunnen sturen. [...] Jouw [dienaar] Ḫani hield ons verantwoordelijk. [...] Wat [hebben jullie] met mijn zoon [gedaan?]

Wat dat betreft, dat bloedvergieten [vroeger onder ons] niet voorkwam: [onder ons b]loed te vergieten was ook niet juist. Door bloedvergieten [wordt] het [tot een halszaak?] Als jullie nu misschien ook mijn [zoon kwaad gedaan²] hebben, dan hebben jullie mijn zoon misschien wel gedood! [Jouw troep]en (en) wagenstrijders prijs je voortdurend, maar ik zal mijn troepen [(en) wagenstrijders mobiliser]en²/prijz]en², alwat ik aan leger heb. Voor mij is de Stormgod, mijn Heer, [de koning der landen (en) de Zonnegodin van A]rinna, mijn Meesteres, koningin der landen. Zij zullen komen en de Stormgod, mijn Heer (en) de Zonnegodin van Arinna, mijn meesteres, zullen dat [vonnis] vellen! [...] ... je blaast telkens hoog van de toren. Zoveel *pitturi* als er in de hemel [voor mij] is, [zo g]root [zal] voor jou [je leger² niet zijn]. Wat doen we eraan?/Waarom doen we het dan? ... Omdat de/een valk één jong kuiken [verschalkt heeft: een heel leger (obj.)²] zal één enkele valk niet verjagen!

[Wat dat betreft, dat jij mij zo sch]rijft: “Mocht jij in wraakzucht komen, dan zal ik je (die) wr[aa]kzucht ontn]emen!” Mij [moet je] die wraakzucht [niet ontnemen], ontnem hem de Stormgod, mijn Heer! [...] Diegenen, die [he]m (i.e. Zannanza) de heerschappij ontzegden, [hen] moet men [...] en wie voor jou [...] die zal men [...] [Wat dat betreft, dat jij mij zo schrijft: ‘Als] jij mij echter in broederschap schrijft, dan zal ik [vriendschap/vrede² met je] sluiten’ [... w]aarom zal ik van broederschap schrijven?”

Hier breekt de brief definitief af.

De afloop

Het droeve einde van deze affaire is maar al te bekend. Mogelijk onder leiding van zijn zoon en eerste opvolger Arnuwanda stuurt Šuppiluliuma een strafexpeditie naar Egyptisch gebied in Syrië. Beladen met buit en talrijke krijgsgevangenen keert men terug, maar deze laatsten dragen de kiem van de goddelijke woede, die de Hettieten door de verdragsschending bij Amka over zich afgeroepen hebben, al in zich. Zij brengen een gevaarlijke epidemie mee, die zo'n twintig jaar zal voortwoekeren en talloze slachtoffers eist. Het is uiteindelijk Šuppiluliuma's (jongste?) zoon en tweede opvolger Muṣṣili, die in de zogenaamde "Pestgebeden" ten overstaan van de goden de "zonde" van zijn vader erkent en daarmee naar eigen overtuiging de plaag beëindigt.

Bibliografische noot: Vrijwel alle Hettitische en Akkadische brieven en brieffragmenten uit het Hettitische rijk zijn onlangs in een voorlopige editie uitgekomen van Albertine HAGENBUCHNER, *Die Korrespondenz der Hethiter, 1. Teil: Die Briefe unter ihren kulturellen, sprachlichen und thematischen Gesichtspunkten, 2. Teil: Die Briefe mit Transkription, Übersetzung und Kommentar* (beide C. Winter, Heidelberg 1989) in de serie *Texte der Hethiter* 15 en 16. Niet daarin zijn opgenomen de brieven uit de Egyptisch-Hettitische correspondentie, waarvan al sinds lange tijd een editie is aangekondigd door Elmar EDEL, en de Mašat-brieven; voor de laatste zie de bijdrage van F.A. TJERKSTRA in *Phœnix* 39,1 (1993) 37-46 met literatuur. De brieven uit het Amarna-archief zijn sinds kort toegankelijk in een nieuwe uitstekende vertaling met inleiding en indices van William L. MORAN, *The Amarna Letters* (The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London 1992; dit is een iets verbeterde versie van de uit het engels vertaalde maar eerder verschenen Franse editie *Les Lettres d'El-Amarna*, Les Éditions du Cerf, Paris 1987).

Voor een overzicht van de relaties tussen Egypte en de Hettieten zie de brochure van J.F. BORGHOUTS, "Duizend Goden van Chatti en Duizend Goden van Egypte" in de reeks *Schatten uit Turkije. Achtergronden* (Leiden, NINO 1986), waarin ook de boven beschreven episode terug te vinden is op de pp. 6-7.

De vertaling van het Hettitische woord *immakku* als "zojuist" in het allereerste citaat uit de biografie van Šuppiluliuma door zijn zoon Muṣṣili is een zeer recente verworvenheid van H.A. HOFFNER, gepresenteerd op de 40eme Rencontre Assyriologique Internationale in Leiden 1993.

BRIEVEN UIT HET OUDE MESOPOTAMIË

K.R. VEENHOF (Leiden)

Volgens een ruwe schatting zijn er ca. 15.000 brieven uit Mesopotamië bekend. Ze bestrijken een periode van zo'n 2000 jaar, zijn afkomstig uit een groot aantal plaatsen en archieven, en vertonen de grootst mogelijke variatie t.a.v. omvang, inhoud en stijl. Dat betekent dat ik in de enkele bladzijden die mij hier ter beschikking staan slechts een beknopte schets kan geven, veel moet onbesproken blijven en generalisaties helpen niet veel, want "de Mesopotamische brief" is een abstractie die niet bestaat.

Brieven zijn er in de eerste plaats om gelezen te worden. Dat gold uiteraard voor de oorspronkelijke schrijvers en ontvangers, maar ook voor wie, veel later, daarin nog geïnteresseerd is. Later meelezen is niet eenvoudig, want men stapt een verre, soms vreemde cultuur binnen, waar voor de oorspronkelijke correspondenten veel vanzelfsprekend was wat ons ontgaat. Bovendien delen schrijver en ontvanger meestal meer specifieke informatie tegen de achtergrond waarvan de brief geschreven werd, die de ongenode meelezer vreemd is. Soms kan dit enigermate ondervangen worden, als we kennis kunnen nemen van een omvangrijke correspondentie. Af en toe geven briefschrijvers zich met hun zorgen en vreugden, hun plannen en emoties heel persoonlijk bloot. Dan kunnen we een levend mens herkennen, over vierduizend jaar heen, en dat maakt oude brieven zo boeiend, want de meeste teksten uit de oudheid, zeker uit de Oude Nabije Oosten, zijn nogal formeel, afstandelijk en onpersoonlijk.

In deze bijdrage kunnen maar weinig oude briefschrijvers zelf aan het woord komen. Maar gelukkig zijn veel Mesopotamische brieven in goede vertalingen beschikbaar (zie voor afkortingen en titels de bibliografie). Er zijn edities per vindplaats (de brieven uit Mari, in de reeks *ARM*; er is een deel met Nieuwbabylonische brieven uit Uruk), per periode (SOLLBERGER bewerkte alle hem bekende brieven uit de periode Ur III; WASCHOW verzamelde brieven uit de Kassietentijd), per genre (*ARM* deel 10 bevat uitsluitend brieven van vrouwen, terwijl PARPOLA brieven van geleerden aan de Assyrische koningen Esarhaddon en Assurbanipal met commentaar uitgaf) en zelfs per persoon. Deel 4 van de reeks *AbB* bevat 140 brieven ontvangen door de hoge Babylonische bestuursambtenaar Sjamasj-hazir uit Babylon, van koning Hammurabi en diens kanselarij, en de delen 1 en 5 van de nieuwe reeks *State Archives of Assyria* bevatten meer dan 500

brieven van en aan koning Sargon II van Assyrië, uit de periode tussen ca. 716 en 704 v.C. (volgens de bewerker, S. PARPOLA, de omvangrijkste koninklijke correspondentie uit de oudheid). Verder staat de lezer een in Leiden uitgegeven corpus van vertaalde Oudbabylonische brieven (*AbB*) ter beschikking (thans 12 delen met ca. 2400 brieven), maar er is ook een bloemlezing met 150 brieven uit alle perioden, OPPENHEIMS *Letters from Mesopotamia*.

Uit de grote aantallen kan men afleiden dat briefschrijven in Mesopotamië gangbaar was en dat is juist, als men het niet automatisch aanneemt voor alle perioden (vóór ca. 2500 v.C. hebben we geen brieven) en sociale lagen. Het schrijfmateriaal, het kleitablet, heeft ervoor gezorgd dat veel schrijfsels, zoals brieven, die elders in de oudheid (op papyrus geschreven) verdwenen zijn, in Mesopotamië bewaard gebleven en opgegraven zijn. Het is niet toevallig dat de enig bekende omvangrijke briefwisseling uit Egypte bestaat uit de ca. 380 op kleitabletten geschreven brieven gevonden te El Amarna. Natuurlijk is ook in Mesopotamië veel verdwenen. Briefbestanden zijn weggegooid omdat ze geen actuele betekenis meer hadden en veel ruimte innamen.

Bewaren van brieven

De belangrijkste vondsten van correspondenties danken we aan het feit dat welbewust aangelegde verzamelingen van brieven (in een archief of kanselarij) bij plotselinge verwoesting achtergelaten werden. Vaak gaat het daarbij om officiële, “ambtelijke” correspondenties, bewaard omdat ze actuele informatieve betekenis hadden voor het bestuur en beheer. In een enkel geval is misschien van “historische” interesse sprake geweest, waardoor brieven van vroegere koningen in het bestand van een collectie of bibliotheek werden opgenomen (PARPOLA vermoedt dit voor de correspondentie van Sargon II). Dat gold misschien ook van een kleine groep historisch interessante brieven uit de laatste jaren van het rijk van Ur III, die later zelfs een plaats kregen in het curriculum van de Oudbabylonische school. Ze werden daar vermoedelijk als taalkundig (ze zijn in het Sumerisch geschreven) en historisch (ze stammen van beroemde koningen en handelen over invallen door Amorieten en de afbrokkeling van het rijk) interessante teksten in het onderwijs gebruikt.

Naast de omvangrijke correspondenties veelal in paleizen aangetroffen (goede voorbeelden zijn Ninive en Mari; in laatstgenoemde stad hebben ambtenaren van de veroveraar Hammurabi de archieven onderzocht en blijkbaar een flink deel van de internationale politieke correspondentie van

Mari's laatste koning naar Babylon meegenomen), kennen we ook een aantal grote correspondenties van privé-personen. Het zijn vaak hoge ambtenaren (zoals de boven al genoemde Sjamasj-hazir), grootgrondbezitters, hoofden van tempels en handelaars. In de archieven van de Oudassyrische handelaars die in de 19e eeuw v.C. in de benedenstad van Kanisj, in Centraal-Anatolië, gevestigd waren, zijn tot op heden zeker zesduizend brieven gevonden. Individuele archieven bevatten soms honderden brieven, die doorgaans een periode van niet langer dan één generatie beslaan. Zulke brieven werden bewaard omdat ze voor de handel belangrijke informatie bevatten, afkomstig van geldschietters, partners en agenten, die betrekking heeft op hoeveelheden goederen, prijzen, invoerheffingen, onkosten, contracten, rechtszaken, enz. De aantallen brieven zijn extra groot, omdat het hier een handelsnederzetting in den vreemde betrof, waarvoor voortdurende communicatie met de moederstad Assur en met partners en agenten in andere steden in Klein-Azië essentieel was. Bovendien weten we dat handelaars soms afschriften bewaarden van hun uitgaande brieven. Als Imdilum van een agent verwijten krijgt over zijn veeleisendheid en boze brieven, kan hij die weerleggen met verwijzing naar het feit dat hij "copieën bewaart van alle brieven die hij hem successief geschreven heeft". En hij is niet de enige geweest die zo handelde.

Ook uit de Oudbabylonische tijd hebben we informatie over het opzettelijk bewaren van brieven. Het gaat om brieven waarin de ontvanger van een superieur of collega het verzoek of de opdracht krijgt een bepaalde transactie te verrichten (levering, verzending, aankoop van goederen, een betaling). De afzender kan dan eindigen met de opmerking dat de ontvanger "de brief als getuigenis/bewijs van zijn woord (als was het een gezegelde oorkonde) (zorgvuldig) moet bewaren". Het gaat om brieven in het Engels wel aangeduid als "letter order", soms herkenbaar aan hun uiterlijke vorm (vrij plat, vierkant met afgeronde hoeken) en inhoud (soms zonder adres of groetformule). Ze worden in het Babylonisch wel met een eigen term aangeduid, *ze'pum*, zoiets als "notitie". Ze lijken sterk op de vele ambtelijke brieven uit de voorafgaande Ur III-periode (SOLLBERGER) met soortgelijke opdrachten, vaak gericht tot beheerders van goederen. De ontvanger bewaarde zo'n "letter order" als bewijsstuk, dat hij kon overleggen als hij over zijn beheer verantwoording moest afleggen en het goederenbestand geïnventariseerd werd. Zo'n brief kon dienst doen als een leveringsbon, en wel helemaal als hij voorzien was van een zegelafrolling. Deze bevond zich normaliter op de enveloppe waarin de brief overgebracht werd, maar die werd stukgebroken om de brief te kunnen lezen. Juist bij dit type ambtelijke brieven treffen we echter ook zegels op het

tablet aan. Het was blijkbaar ook mogelijk de brief na ontvangst van een enveloppe te voorzien en deze te laten zegelen door degene die met zo'n brief gewapend goederen kwam ophalen.

Maar het betreft hier een bijzondere categorie van brieven. De meeste brieven in privé-archieven zullen zijn bewaard om redenen die niet verschillen van die waarom mensen ook nu brieven bewaren: bewaarzucht, persoonlijke relatie met de afzender, ook respect voor een geschreven document met informatieve waarde.

Brief en bode

Een brief dient de communicatie, heeft als doel informatie naar elders, naar een ander over te brengen. Dat is heel lang mondeling gebeurd, vaak in combinatie met goederenverkeer, via reizende handelaars e.d., maar soms en blijkbaar in toenemende mate via georganiseerd bodenverkeer. Bodenkonden worden uitgezonden door organisaties (een paleis, een tempel, een leger, een handelspost), die hen in dienst hadden of voor de gelegenheid namen en hen van levensonderhoud en reiskosten voorzagen. Maar ook particulieren konden van hun diensten gebruik maken, hen huren. In de Oudassyrische handelsoorkonden komen we uitgaven tegen onder de noemer “loon van een bode” en uit brieven weten we dat het sturen van een bode (om personen op te sporen en te citeren, of om berichten en documenten naar elders te brengen) duur was.

Een bode moest de door hem over te brengen boodschap memoriseren en tegenover de bedoelde ontvanger herhalen. De Akkadische literatuur biedt ons goede voorbeelden van door goden en mensen uitgezonden boden, die soms uitvoerige, fraai geformuleerde boodschappen letterlijk herhalen op de plaats van bestemming. De opdrachtgever verklaart: “ik stuur je (hierbij) naar...” (het werkwoord is *šapārum*, en de bode heet dienovereenkomstig *mār šiprim*, “gezondene, iemand met een missie”) en deelt hem de boodschap mee, voorafgegaan door de gebiedende wijs “spreek tot...” (soms “herhaal jegens...”). De boodschap is in de directe rede geformuleerd, met de afzender als spreker en de ontvanger als toegesprokene. Van hieruit is het adres van de Mesopotamische brieven te verklaren, die van meet af met de zogenaamde “bodespreuk” beginnen: “Aldus A(fzender), zeg tot O(ntvanger)” (of in omgekeerde volgorde). De bode moet dus de boodschap als een citaat van A letterlijk overbrengen. Opdrachten en verzoeken staan in de brief opnieuw in de gebiedende wijs, maar zijn gericht tot de ontvanger. KRAUS (1976), die aan de achtergrond van deze formules een studie wijdde, wijst op de merkwaardigheid dat een Mesopotamische

brief dus meer is dan een letterlijk opgeschreven boodschap voorzien van een adres (“Aan O”). Het is in feite het protokol van een gebeurtenis, dat begint met de opdracht aan de bode. Hij verklaart dit uit de gewoonte van ambtelijke schrijvers oorkonden de vorm van een protokol te geven.

In de oudste brieven treft men nog enige variatie in de “bodespreuk” en adressering aan. Een enkele maal vindt men in de eigenlijke boodschap niet de 2e maar de 3e persoon. De afzender spreekt dan niet over het hoofd van de bode heen rechtstreeks tot de geadresseerde, maar tòt de bode over de geadresseerde (“hij moet sturen”). Als het geen beleefdheidsvorm is wordt de bode geacht dit straks om te zetten in de directe rede. Vanaf ca. 2000 v.C. stabiliseert zich het briefadres. In de Oudbabylonische tijd wordt de geadresseerde steeds als eerste genoemd (“Spreek tot A, aldus B”), zelfs als de afzender de koning is. In de Oudassyrische brieven blijft variatie in de volgorde bestaan en voorzover dat te achterhalen is, wordt daarbij de persoon met de hogere status (senior, superieur) eerst genoemd of hij nu afzender of ontvanger is. Van oudsher treft men af en toe ook brieven zonder afzender of adres aan. Daarbij moet men zich echter steeds realiseren dat brieven oorspronkelijk in klei-enveloppen gestoken werden, waarop de naam van de geadresseerde vermeld stond en de afzender, hetzij via zijn zegelafrulling alleen (de Oudbabylonische praktijk), hetzij door vermelding van zijn naam (“tablet van A”) en zijn zegelafrulling (Oudassyrisch) werd geïdentificeerd. Bovendien kwamen soms ook brieven voor die zelf gezegeld waren.

Het ontstaan van de brief

Hier rijst natuurlijk de vraag wanneer en waarom de bode als overbringer van een mondeling bericht zich ontwikkelde (werd gedegradéerd) tot bezorger van een brief. Al is geen exact antwoord te geven, er is wel het een en ander over op te merken. Status, aard en frekwentie van de over te brengen boodschappen hebben stellig een belangrijke rol gespeeld. Er is verschil tussen een koninklijke gezant, die aan een ander hof een vorstelijke mededeling moet doen en een koerier die een serie boodschappen, wellicht van allerlei herkomst, moet overbrengen. Memoriseren van één belangrijke mededeling is eenvoudiger dan herhalen van allerlei berichten, directieven en verzoeken, zeker als het gaat om gedetailleerde informatie binnen een beheerssysteem of van commerciële aard (goederen, hoeveelheden, prijzen, enz.). Binnen een cultuur waar het schrift zich ten dienste van administratie en communicatie snel heeft ontwikkeld lag het voor de hand zulke boodschappen, misschien aanvankelijk alleen als

geheugensteun, op schrift te stellen. Dat had het bijkomende voordeel dat de informatie kon worden bewaard en gewaarmerkt. Zoals de oudste kleitabletten met schrift ontstonden ten dienste van beheer en goederenverkeer, zo ook de oudste brieven ten dienste van informatieoverdracht en communicatie. Het is niet toevallig dat de oudste brieven overwegend over het beheer van personen en goederen gaan, al zijn er van meet af ook brieven die heel andere informatie bevatten. Een der oudste, een brief van het hoofd van een tempel in Guabba aan de vorst van Lagasj, meldt hoe de afzender een grote troep Elamieten die op rooftocht waren heeft verslagen en zo de kostbare buit die zij in Lagasj hadden geroofd heeft gered. De afstand tussen Guabba en Girsu en het feit dat details worden vermeld over aantallen gevangenen genomen en gevluchte Elamieten alsmede over de geredde buit, zou kunnen verklaren waarom dit bericht aan de vorst (ook?) op schrift is gesteld.

Het is interessant te constateren dat de Sumeriërs zelf hebben nagedacht over het ontstaan van de geschreven brief. In het epos “Enmerkar en de Heer van Aratta”, dat in de heroïsche tijd speelt, wordt verteld hoe eerstgenoemde, vorst van Uruk, zijn rivaal in Iran tot erkenning van zijn suzeriniteit wil brengen, om zo van hem, als tribuut, kostbare gesteenten en metalen te verkrijgen. Na zijn rivaal, die hem uitdaagt, eerst driemaal in vindingrijkheid overtroefd te hebben, stuurt hij een lang ultimatum vol bedreigingen (28 regels tekst) naar Aratta. Maar “de woorden van de vorst ... waren moeilijk, hun zin niet te bevatten, en omdat zijn woorden moeilijk waren kon de bode ze niet weergeven”. Daarom “streek de vorst van Kullab (Uruk) klei glad met de hand en zette er woorden op, zoals op een kleitablet. In die dagen bestond woorden-op-klei-schrijven (nog) niet. Maar nu, toen op die dag de zon opging, bestond het! De heer van Kullab zette woorden op klei, zo gebeurde het werkelijk!” (regel 498-507). Het verhaal presenteert dit als een slimme vinding van de vorst van Uruk. Als we de pretentie dat het eerste geschreven kleitablet een brief was en dat dit schrijfmedium pas toen (ruim na 3000 v.C.) ontstond voor de rekening van de epische verteller laten, blijft de plausible suggestie dat de geschreven brief werd geïntroduceerd om een bode te helpen een lange, moeilijke boodschap correct over te brengen. Dat impliceert dan wel dat de bode de school bezocht had en kon lezen!

De Sumerische literatuur bevat ook een soort vervolg op dit verhaal, in de zogenaamde “Sumerische Sargon-legende”, die de opkomst van Sargon beschrijft. De koning van Kisj, gewaarschuwd dat hij het tegen Sargon (die in zijn dienst is) zal moeten afleggen, besluit hem uit de weg te ruimen. Als een eerste moordpoging is mislukt, gaat hij een tweede maal sluw te

werk. We lezen, met een duidelijke toespeling op de zojuist geciteerde woorden uit het Enmerkar-epos: “In die dagen bestond schrijven op klei terdege, maar (het) klei(tablet) omhullen (in een enveloppe steken) bestond niet. Koning Ur-Zababa van Kisj stuurde voor Sargon, de creatuur der goden, een kleitablet, dat zijn eigen dood zou veroorzaken, naar Lugalzag-gesi, koning van Uruk”. De tekst breekt hier af en de interpretatie is verder onzeker. Het lijkt er echter op dat de vorst van Uruk Sargons dood wilde bewerken via een vermoedelijk door hemzelf over te brengen fatale brief (een uit de folkore bekend motief, dat ook achter het verhaal van David en Uriah in 2 Sam. 11 steekt). Sargon zou de toeleg ontdekt — de brief zat niet in een enveloppe en kon dus door “onbevoegden” gelezen worden — en vrijdeld hebben. Maar de analogie met het verhaal over Enmerkar doet eerder veronderstellen dat de koning van Uruk, om de zaak geheim te houden, voor het eerst een brief in een enveloppe stak. Het verhaal geeft dan de aetiologie van de briefenveloppe. Hoe dat ook zij, Sargon wist het plan te vrijdelen en werd vorst van Kisj (zie voor een en ander B. ALSTER, “A Note on the Uriah Letter in the Sumerian Sargon Legend”, *Zeitschrift für Assyriologie* 77, 1987, 169-173, met literatuur).

Mondeling en/of schriftelijk?

Mondelinge boodschap of geschreven brief is niet altijd een juist dilemma. De boodschapper zal in bepaalde gevallen zijn boodschap mondeling hebben overgebracht, misschien zijn woorden kiezend i.v.m. de situatie. Maar hij kan daarbij tevens een geschreven brief hebben overhandigd die, voorzien van het zegel van de afzender, hem en zijn woord legitimeerde. In *Abb* 9 no. 16 stelt de afzender:

“Ik stuur hierbij S. naar je toe (S. bracht deze brief dus over). Als hij bij je binnenkomt, doe dan wat hij zegt. Als hij niet bij je binnenkomt, handel dan volgens de tekst van deze brief”.

Heeft de bode in het tweede geval de ontvanger niet bezocht en het tablet afgegeven, of werd de onderhavige brief separaat gestuurd voor het geval S. de geadresseerde niet bereikte? Soms is de terminologie niet helder. In een brief uit Sjoesjarra (ten oosten van Assur; ca. 1800 v.C.) krijgt de lokale vorst van zijn heer, wellicht de koning van Assur, te horen

“Hierbij [stuur ik] S. (die deze brief dus meebracht) [naar je toe]. Verheug je over het bericht van [de inneming?] van de stad N.! Ik heb hem geïnstrueerd een volledig rapport uit te brengen. Schenk goede aandacht aan heel het rapport dat hij “voor je neerlegt” en luister goed naar alle woorden die ik je schrijf”.

Het lijkt erop dat de bode een gevolmachtigd gezant was, die een mondeling relaas deed (een rapport “neerleggen voor”, d.w.z. uitbrengen aan), maar ook een brief meebracht.

Mondelinge boodschappen via vertrouwde boden passen in het diplomatieke verkeer, waarover het archief van Mari ons veel interessante informatie geeft. Officiële brieven van vorsten, door gezanten overgebracht, werden soms publiek voorgelezen en zo kan Mari's gezant aan het hof van Hammurabi zijn vorst precies melden wat voor berichten de koningen van Elam, Larsa of Esjnunna naar Babylon stuurden. We lezen ook dat gezanten soms werden onderschept en vastgehouden en het is niet zeker of het “briefgeheim” daarbij altijd gerespecteerd werd, al behandelt men ze steeds omzichtig om diplomatieke incidenten te voorkomen. De vele briefpassages waarin verhaald wordt over het optreden van zulke gezanten, die boodschappen of rapporten “geven” of “voorleggen”, maken geen melding van het overhandigen van brieven, en dat is zeker niet toevallig. Bij mondelinge berichtgeving was de vertrouwelijkheid gebaat en kon verraad (waarvan niet zelden sprake is) voorkomen worden. Maar men kon van mening verschillen of dat nodig was. De koning van Assyrië schrijft aan zijn zoon, regent van Mari, in zo'n situatie het volgende (*ARM* 1,76:20-29):

“Ten aanzien van de woorden die S. tot je sprak schreef je mij als volgt: ‘Het is niet opportuun die woorden op een tablet te schrijven!’. Waarom is dat niet opportuun? Laat ze op een tablet schrijven en stuur dat naar mij toe. Maar als het echt niet kan, instrueer dan een betrouwbaar iemand, die zijn mond kan houden en stuur hem naar mij toe om die woorden aan mij voor te leggen”.

Een onbekende gezant met enkel een mondelinge boodschap doet de vraag naar zijn betrouwbaarheid rijzen. De boven al genoemde vorst van Sjoesjarra krijgt van zijn heer in een andere brief te horen dat er een gezant van de vorst der Quteërs bij hem is verschenen met een vredelievende boodschap. Hij schrijft dan:

“Wie weet of zijn woorden waar of vals zijn? Misschien hebben ze de stemming in de stad geobserveerd en hebben ze toen op eigen houtje dit bericht samengeflanst, maar misschien zijn ze inderdaad met instructies daarvandaan hierheen gestuurd — wie kan dat weten? Daarom heb ik hem ondervraagd en hij kon mij de kenmerken (‘tekens’) van de dienaren des konings noemen: de vinger- en armring die ik aan de bode M. had gegeven ... Al die ‘tekens’ noemde hij mij en daarom heb ik aan hun woord geloof gehecht” (*SH* 920:16-33).

Maar ook boden die een brief, een schriftelijk rapport overbrengen kan men ondervragen, om meer over een zaak te weten te komen. Zo lezen we in *ARM* 2 no. 141:4-11:

“Welnu, laat mijnheer de mannen die deze brief van mij overbrengen en die de woorden van de bode van B. gehoord hebben maar ondervragen. Zij kunnen mijn heer de beslissing in deze zaak (door)geven.”

Schriftelijke communicatie

Zonder de details te kennen mogen we wel aannemen dat binnen één rijk de communicatie als regel schriftelijk, per brief plaats vond. De duizenden brieven van allerlei functionarissen, in het paleisarchief van Mari ontdekt en de uitvoerige correspondentie tussen de kanselarij van Hammurabi en zijn ambtenaar Sjamasj-hazir laten daarover geen twijfel. Deze correspondentie (in Mari hebben we primair brieven aan de koning gericht; de brieven van Hammurabi werden in het huis van Sjamasj-hazir in of nabij Larsa ontdekt en het te verwachten paleisarchief van Hammurabi bevindt zich in de ruïnes van Babylon, ontoegankelijk onder de waterspiegel) was de resultante van een gecentraliseerd bestuursstelsel in een groot territorium, waarin schriftelijke communicatie een must was. Dat gold ook tijdens het latere Nieuwassyrische rijk, zoals PARPOLA schrijft in SAA, deel 1, p. xiii:

“Het was eenvoudigweg niet voldoende troepen te legeren op strategische punten of er voor te zorgen dat handelswaren, tribuut en andere gebruiksgoederen in een constante stroom het hart van het rijk bereikten. Het was van vitaal belang dat het centrale bestuur voortdurend op de hoogte was van wat er in en zelfs over de grenzen van het rijk gebeurde en in staat was snel bevelen te laten uitvoeren en zijn militaire en economische potentieel te verplaatsen wanneer en waar dat nodig was”.

Ambtenaren, militairen, gezanten en spionnen fungeerden als de “oren en ogen” van de vorst (vgl. Zach. 4:10 en 2 Kron. 16:9; vgl. OPPENHEIMS boeiende studie over deze notie in JAOS 88, 173-180), die hun bevindingen in brieven aan de koning mededelen. Daartoe hadden ze zich ook verplicht door het afleggen van een eed van trouw bij hun benoeming, wellicht hernieuwd bij wisseling van de troon. Wij kennen de tekst van zulke eden uit de Nieuwassyrische tijd (teksten in SAA deel 2, nos. 3, 4 en 8), maar ze hadden stellig oudere voorlopers. Daarop wijst een tekst uit Mari, uitgegeven door J.-M. DURAND (ARM 26/1 no. 1), die hem “Het protocol der waarzeggers” noemde. De waarzeggers verplichten zich daarbij (de tekst bevat hun eed in de 1e persoon enkelvoud) alle onminne tekenen die zij waarnemen of waarover zij horen aan de koning mee te delen, en ook te berichten als zij door lieden die kwaad of opstand tegen de vorst van plan zijn worden benaderd om de onminne te raadplegen. Aan dergelijke ambtelijke verplichtingen danken wij, de eeuwen door, veel brieven in

paleisarchieven. Ook de bekende “profetische boodschappen” uit Mari zijn ons overgeleverd via brieven van ambtenaren die zulke opmerkelijke gebeurtenissen aan het hof doorgeven. Een van de briefschrijvers (*ARM* 26/1 no. 196) stuurt de koning een rapport over een profetisch orakel van Dagan in Terqa en leidt dat in met de woorden:

“Mijn heer heeft mij (immers) als volgt geïnstrueerd: ‘Jij woont in de stad van de god (Dagan): schrijf mij als zich een orakel voordoet in de tempel van de god en jij er van hoort!’”.

Hoe conscientieus des konings onderdanen zich van dergelijke verplichtingen kweten blijkt uit de slotregels van veel brieven, waar we zinnen lezen als: “Ik bericht het mijn heer, dan kan mijn heer naar believen handelen”; “ik schrijf het, opdat mijn heer later niet zal zeggen: ‘waarom heb je dat mij niet gemeld?’”.

De rol van de schrijver of secretaris

We kunnen aannemen dat binnen zo’n systeem koeriers functioneerden, die brieven afleverden zonder ze zelf aan de geadresseerde voor te lezen. Het waren “postbestellers” en dat mag men misschien ook aanemen in het handelswezen, waarin brieven met de vaak op vaste tijden vertrekkende karavanen konden worden meegegeven. Zulke boden of koeriers behoeven niet geletterd te zijn geweest en zij hebben de “post” vermoedelijk op een centraal punt (een bestuurscentrum, handelskantoor of tempel) afgegeven, zonder de adressen op de briefenveloppen te kunnen lezen, door instructie of ervaring bekend met de geadresseerden en de lokale omstandigheden. Dat betekende wel dat de brieven niet door een vertegenwoordiger van de afzender persoonlijk konden worden voorgelezen of overhandigd. Dat kon een nadeel zijn als het ging om brieven aan machtigen en superieuren, die men met zijn klachten en verzoeken moest lastig vallen, wat altijd een delicate zaak was. De brief moest de geadresseerde, die normaliter ook niet kon lezen, door een schrijver of secretaris worden voorgelezen en deze laatste speelde dus een sleutelrol. Deed hij het volledig en op de juiste manier? In deze onzekerheid past dan ook het verzoek aan zo’n de afzender onbekende schrijver/secretaris, zoals in *ABL* no. 1250, gericht tot koning Assurbanipal. Aan de tekst van de brief voegt de afzender toe:

“Wie ge ook zijt, schrijver, die dit zal voorlezen, houd niets achter voor de koning, mijn heer! Doe een goed woord voor mij bij de koning, mijn heer, dan mogen Bēl en Nabū (rijksgoden en goden van de schrijvers) voor u een goed woord doen bij de koning!”.

OPPENHEIM (1965), die dit verschijnsel signaleerde, citeert ook vergelijkbare regels uit de zogenaamde “Amarna-brieven”, brieven in het Babylonisch door zijn vazallen aan de Egyptische farao gezonden. De secretaris van de farao, die ze moest lezen en ongetwijfeld ook vertalen, speelde in de communicatie uiteraard een sleutelrol en wordt apart aangesproken.

Ook aan het hof te Mari speelde zo’n secretaris of kanselier een belangrijke rol. Zijn naam was Sjunuchrachalu en diverse brieven aan hem gericht haken daarop in. In *ARM* 13 no. 47 schrijft een hoge rijksambtenaar, die de koning een brief stuurt over de naam die het komende jaar moet ontvangen, hem als volgt:

“Ik stuur hierbij de koning een brief, dat het jaar moet heten: ‘Jaar waarin Zimrilim Babylon voor de tweede maal te hulp kwam...’. Vestig de aandacht van de koning op deze brief en schrijf mij of het ja of neen werd”.

Hier gebruikt de afzender het werkwoord “aandacht vestigen op”, in andere brieven vraagt hij “doe de koning het tablet horen”, want de secretaris moet het voorlezen. Eenmaal voegt hij eraan toe: “zorg dat ik geen tijd verlies!”. We hebben ook een brief door een zekere Chabdu-Malik, een gezant in dienst van de koning van Mari die de vorst geregeld rapporten stuurt over zijn reizen en ervaring, aan deze secretaris gericht. We lezen er (*ARM* 2 no. 132, verbeterd als *ARM* 26/2 no. 396):

“Omdat u het bent die altijd de inhoud van brieven aan de koning leest, en niemand anders dat doet, heb ik u geen duplicaat van mijn brief aan de koning gestuurd. Ik stuur u hierbij andermaal een brief gericht aan de koning en aan u; ik stuur hem als een bericht met voorrang. Lees deze brief en lees hem als het opportuun is aan de koning voor”.

Chabdu-Malik is geenszins de mindere van Sjunuchrachalu en stuurt hem geen duplicaat van de brieven die hij aan de koning schrijft, zoals lagere ambtenaren dat doen (*ARMT* 26/2 nos. 229 en 340). Hij laat merken dat hij als insider goed weet wat met de correspondentie aan het hof gebeurt, maar geeft daarbij Sjunuchrachalu toch de ere die hem toekomt, want niemand kan om hem heen.

De kunst van het schrijven

Als je per brief iets gedaan wilt krijgen is het zaak goed en zorgvuldig te schrijven, zeker als een ander het moet voorlezen. Dat gold zeker voor Mesopotamië. Afzenders van brieven zijn er zich van bewust dat juist formuleren, goed argumenteren en appeleren aan de macht en welwillendheid van de geadresseerde van groot belang zijn. De adressering en de woordkeus zijn overwogen. In dat opzicht lijken zulke brieven — vooral die waarin gevraagd en geklaagd wordt — op gebeden tot de goden, in

structuur en soms ook in terminologie. Dat verbaast niet, want we bezitten inderdaad ook “briefgebeden”, d.w.z. gebeden in briefvorm aan de god gericht/gestuurd. Bij de opgravingen in Esjnunna zou zelfs eenmaal in een cella een brief in een enveloppe zijn gevonden, met daarop als adres “aan de godheid”, maar de brief zelf is niet (meer) bekend. “Briefgebeden” kennen we zowel in het Sumerisch als in het Akkadisch. Sommige zijn uitvoerig, litterair en met een wijldlopieg adres, met veel epitetha ornantia; andere zijn simpel en direct met een persoonlijke klacht en bede, soms haast een verwijt. De meeste recente werd uitgegeven door W. VAN SOLDT in *AbB* 12 als no. 99 (het commentaar geeft de bibliografie van dit tekstgenre), en begint aldus:

“Spreek tot mijn heer Amurru, wiens woord bij Sjasasj gehoor vindt, aldus zegt uw dienaar Ardum. Gij hebt mij geschapen onder de mensen en doet mij (met hen, veilig?) door de straten gaan. Ieder jaar neem ik voor u een offer-schaap mee dat ik voor uw verheven godheid toebereid. Nu heeft een vijand mij bereikt en ben ik ellendig, en (zelfs) mijn broeders helpen mij niet. Indien uw grote godheid mij ..., richt mij op van het bed waarop ik lig dan wil ik met een royaal schaapoffer voor uw godheid komen...”.

De tekst verraadt litteraire kwaliteiten en herinnert de god Amurru (die voor de bidder bij de zonnegod voorspraak kan doen) aan zijn verplichtingen jegens zijn vrome dienaar, zijn creatuur. Misschien wordt zelfs beeldentaal gebruikt (tenzij de “vijand” een demon is, die de bidder heeft ziek gemaakt) en dank beloofd voor herstel. Dat zal ook anderen, die het zien, tot respect voor Amurru brengen (niet geciteerde slot). Zo’n briefgebed is goed vergelijkbaar met een petitie aan de koning of een machthebber, die dezelfde elementen in zorgvuldige formulering kan bevatten. De aan de koning gerichte brief *AbB* 7,153, waarin om recht gevraagd wordt, eindigt met de woorden:

“Mijn heer moge mij recht verschaffen, dan kan heel Sippar zien dat in tegenwoordigheid van mijn heer de zwakke niet aan de machtige wordt prijsgegeven...”.

Slotwoorden die doen denken aan wat koning Hammurabi in zijn Codex over zijn taak en de bedoeling van zijn wetten zegt.

Dit zijn wat extreme voorbeelden, maar ook in meer gewone brieven wordt zorgvuldig geschreven. Dat blijkt al uit het adres en vooral uit de groet en zegenwens. Naast het meer stereotiepe “mogen god A en god B u gezond houden!” en het wat latere en beleefdere “moge u wel en gezond zijn, moge uw beschermgod u ten goede bijstaan. Ik schrijf voor/om het welzijn van u, moge uw welzijn bij Sjasasj en Marduk duurzaam zijn!”, treft men een heel scala van wensen aan, die zelfs stof hebben geboden

voor een monografie (Salonen 1967), die ook al niet meer volledig is. Interessant is dat, zoals Frankena (1960) vaststelde, vrouwen daarbij wat anders te werk gaan dan mannen. Eerstgenoemden wensen zegen en heil met beroep op haar eigen goden; de mannen doen dat met vermelding van de stadsgod van de geadresseerde gevolgd door diens beschermgod (dat gegeven is van belang om de herkomst of vindplaats van de vele honderden klandestien verhandelde brieven te achterhalen). Niet alle brieven gebruiken overigens een groetformule. De honderden ambtelijke brieven van Hammurabi bevatten alleen het onmisbare adres. (“Tot ..., aldus Hammurabi”; als niet Hammurabi zelf, maar zijn kanselier de afzender is vinden we wel een korte groet: “Moge Sjamasj u gezond houden!”).

Interessant is te zien hoe briefschrijvers hun verzoeken om hulp en gunsten subtiel inkleden. Ze motiveren hun verzoek (ze zijn ertoe gedwongen, het is nodig voor hun taakuitoefening, zij zijn ten einde raad), laten iets blijken van hun verlegenheid (“ik heb mij vermand en geschreven”), benadrukken dat ze nog nooit eerder zo’n verzoek hebben gedaan, beroepen zich op een eerder gedane toezegging, of verklaren zich van hun kant bereid een wederverzoek in te willigen, de weldaad te vergelden. Die nadruk op de wederkerigheid verraadt dat men zich ongaarne jegens een ander verplicht door hem een gunst te vragen. Een fraai voorbeeld van dit subtiel spel, waarbij iemands status en eer in het geding is, is de door Frankena uitgegeven brief *AbB* 3, no. 33, waarin A zich als volgt tot de schrijver N richt, die zich blijkbaar boven hem verheven acht en zijn verzoek niet inwilligt:

“Als ik (er) geen behoefte aan gehad had zou ik je toch nooit (erom) geschreven hebben? Je geeft veel uit, maar voor mij heb je niets bewaard en mij de vijf appelbomen niet gestuurd! Altijd al, als je mij iets had beloofd en gestuurd, heb ik diep in mijn hart geweten: je acht mij niet zo goed als de enkele anderen aan wie je iets gaf. Je hebt natuurlijk bij jezelf gedacht: “Waarmee kun jij mijn weldaad vergelden? Ik ben (immers) een gentleman (*awilum*) en hij een gewone man (*muškēnum*); waarmee kan hij mijn weldaad vergelden?”. Een mens (*awilum*) vergeldt zolang hij leeft en gezond is wie hem een weldaad bewees! Omdat (zolang) ik gezond ben zal ik je weldaad vergelden!”

Verontwaardigd wijst de schrijver de suggestie van de hand dat dankbaarheid en vergelding aan rang en stand gebonden is: het is de eer en plicht van elk mens!

Deze brief is één, zeer welsprekend voorbeeld van de wijze waarop de briefschrijver een verzoek inkleedt en motiveert. Veel voorbeelden treft men aan in een studie van ZACCAGNINI (1983).

Goede brieven schrijven is dus een kunst en daarvoor heb je in een land waar vrijwel ieder analfabeet is een geschoolde schrijver nodig. En

inderdaad weten we dat de schrijversopleiding ook het onderdeel “briefschrijven” omvatte. Kraus (1959) heeft de Oudbabylonische “schoolbrieven” verzameld en geanalyseerd (sindsdien zijn nog meer voorbeelden bekend geworden). Het zijn als regel vrij stereotiepe brieven, die ons met de schaduwzijde van de Babylonische samenleving laten kennis maken. Een typisch voorbeeld: (na adres en soms korte groet):

“Nadat je op reis gegaan was is, toen je weg was, A. hier gekomen en heeft je vrouw, je kinderen en je slavinnen gevangen gezet. Kom snel, val S. (smekend) te voet en haal je vrouw, je kinderen en je slavinnen uit gevangenschap. Dringend!”

Sommige exemplaren voegen eraan toe dat de geadresseerde moet ingrijpen vóór de gegijzelde familieleden sterven, en vermelden soms de reden waarom de schuldeiser zo drastisch optrad: een claim op een veld (de oogst?), een schuld e.d. Men kan zich haast niet voorstellen dat het onderrecht vaak tot zulke elementaire brieven beperkte. Misschien valt het ons moeilijk origineler en uitvoeriger brieven als schoolproducten te herkennen.

De briefschrijver kon allerlei heren dienen. Hij kon werken in een paleis, een kanselarij, een tempel, voor een grootgrondbezitter of een handelaar. Was er een vast dienstverband, dan was hij goed op de hoogte van de zaken waarover hij moest schrijven (hij zal dan ook het archief beheerd hebben) en het is denkbaar dat hij vrij zelfstandig een brief componeerde op grond van de zakelijk informatie hem verstrekt. Omdat de schrijver ons steeds het directe zicht op de afzender ontnemt, is het moeilijk uit te maken wat de inbreng van beiden was. Soms meent men wel de individualiteit van de afzender te herkennen, b.v. in de brieven van goed bekende Oudassyrische handelaars of in de epistels die Sjamsji-Adad aan zijn zoon te Mari stuurt, bemoedigend, berispelend, verwijtend, met gebruik van ironie, vergelijkingen en spreekwoorden. De gewone man, die familie of vrienden een brief moest schrijven of zijn superieur een schriftelijk verzoek moest doen, kan zich gewend hebben tot een privé-schrijver die bij de poort of op de markt tegen betaling brieven schreef en zijn klanten behulpzaam geweest kan zijn met wat zij te zeggen hadden in een keurige, duidelijke vorm te gieten. Maar deze aannemelijke veronderstelling is moeilijk te bewijzen. Dat in een privébrief van een vrouw (*AbB* 10 no. 4) de schrijver niet minder dan achtmaal een zeldzaam affix (-i) gebruikt, dat dient om een emotionele emfase weer te geven, duidt erop dat hij de gevoelens van de afzendster adequaat onder woorden wist te brengen. Maar wij weten echt niet of deze geëmotioneerde “begijn” haar klacht over gebrek aan voedsel en haar teleurstelling over het uitblijven van hulp letterlijk zo aan de schrijver heeft gedictieerd.

Het belang van de brieven

De brieven zijn door hun veelzijdigheid, levendigheid en menselijkheid een haast onuitputtelijke bron van kennis, over de Mesopotamische cultuur. Een poging dat, liefst aan de hand van voorbeelden, duidelijk te maken is juist door die veelzijdigheid tot mislukken gedoemd. Wie meer wil weten moet ze zelf lezen. Slechts in algemene zin wil ik tenslotte op enkele aspecten wijzen:

1. Brieven zijn, zoals één blik in een grammatica of woordenboek laat zien, van enorme betekenis voor de kennis van de taal. De variatie in inhoud, stijl, stemming en doel levert een schat van gegevens voor vormleer, zinsleer en woordenschat. Nergens vindt men een groter verscheidenheid aan zinstypen, een subtieler gebruik van werkwoordelijke tijden en wijzen, alsmede gegevens over woordvolgorde (vraag, emfase, ironie, verwijt, e.d.). Wat de woordenschat betreft zijn brieven rijk aan idioom en jargon, terwijl ze voor de semantiek belangrijk zijn vanwege de verscheidenheid in betekenisnuances. Brieven bevatten veel beelden en vergelijkingen, en zo ergens, dan kan men in brieven de spreektaal op het spoor komen.

2. De overgrote meerderheid van de teksten uit het oude Mesopotamië wordt gevormd door administratieve oorkonden, lijsten, contracten. Het aantal teksten dat situaties en gebeurtenissen echt beschrijft is veel geringer en ook dan is de beschrijving vaak nog door wetenschappelijke of religieuze systematiek (de omencompendia, de bezwerings) of ideologie (de koningsinscripties) gekleurd. Ook al zijn brieven geen objectieve documenten, toch beschrijven en interpreteren zij op zeer informatieve, soms zakelijke, soms persoonlijke wijze toestanden en gebeurtenissen, van de grote politiek tot de details van het gezinsleven. Zij stellen ons in staat meer te begrijpen van een ingewikkelde samenleving, van de manier waarop allerlei mensen, ambtelijk of privé daarin een rol spelen, en van hun ervaringen binnen of reacties op het menselijke bedrijf.

3. De hoeveelheid informatie op elk terrein van het leven is groot en gevarieerd. Wat zouden we van de oorlog, de diplomatie, de handel, de irrigatie, het familieleven, het ambacht, de profetie en de dienstplicht weten zonder brieven? Veel van die informatie is nog niet verzameld en geïnterpreteerd en daarom berusten delen van de cultuurgeschiedenis van Mesopotamië nog te vaak overwegend op de "officiële" bronnen. Dat verandert geleidelijk, maar het gebruik van brieven voor de geschiedschrijving is niet eenvoudig, zoals wie ze leest zal beamen. Hun concrete, situatiegebonden, soms heel persoonlijke visie is even boeiend als problematisch, zeker als het om geïsoleerde documenten gaat die we niet in samenhang kunnen bestuderen en zo nodig relativiseren.

Bibliografie

- AbB Altbabylonische Briefe in Umschrift und Übersetzung*, herausgegeben von F.R. KRAUS, Leiden 1964v. (thans 12 delen).
- ABL* R.F. HARPER, *Assyrian and Babylonian Letters*, London en Chicago 1892-1914 (spijkerschriftcopieën van 1471 brieven afkomstig uit Ninive; zie ook Parpola 1970-1973 en 1987-1990).
- ARM Archives royales de Mari*, Paris 1950v. (thans 26 delen; brieven in de delen 1-6, 10, 13, 18, 26).
- CAL* K.R. VEENHOF (ed.), *Cuneiform Archives and Libraries*. Papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internationale, Leiden 1983, Istanbul 1986 (briefarchieven komen in diverse bijdragen ter sprake).
- EBELING E. EBELING, *Neubabylonische Briefe aus Uruk*, Berlin 1930, 34.
E. EBELING, *Neubabylonische Briefe*, München 1949.
- FRANKENA R. FRANKENA, “De Oudbabylonische brief” (samenvatting), *Handelingen van het 26e Nederlandse Filologencongres*, Groningen 1960.
- HALLO 1981 W.W. HALLO, “Letters, Prayers and Letter Prayers”, in: *Proceedings of the 7th World Congress of Jewish Studies: Studies in the Bible and the Ancient Near East*, Jerusalem 1981, 17-27.
- KRAUS 1960 F.R. KRAUS, “Briefschreibübungen im altbabylonischen Schulunterricht”, *JEOL* 16 (1959-60), 16-39.
- KRAUS 1976 F.R. KRAUS, “Einführung in die Briefe in altakkadischer Sprache”, *JEOL* 24 (1975-76), 74-104.
- KRAUS 1985 F.R. KRAUS, “Altbabylonische Briefe mit Siegelabrollungen”, in: *Miscellanea Babylonica. Mélanges offerts à Maurice Birot*, Paris 1985, 137-146.
- KRAUS 1990 F.R. KRAUS, “Brieven uit Babylonië”, *JEOL* 31 (1989-90), 41-52.
- LAESSØE 1959 J. LAESSØE, *The Shemshāra Tablets. A preliminary report*, Kopenhagen 1959 (brieven geciteerd met het siglum SH).
- LARSEN 1967 M.T. LARSEN, *Old Assyrian Caravan Procedures*, Istanbul 1967 (brieven typisch voor de karavaanhandel)
- MEIER 1988 S.A. MEIER, *The Messenger in the Ancient Semitic World* (Harvard Semitic Monographs 45), Atlanta 1988.
- OPPENHEIM 1965 A.L. OPPENHEIM, A Note on the Scribes in Mesopotamia”, in: *Assyriological Studies* 16, Chicago 1965, 253-256.
- OPPENHEIM 1967 A.L. OPPENHEIM, *Letters from Mesopotamia*, Chicago 1967 (bevat op p. 201-211 een bibliografie van vertaalde Mesopotamische brieven).

- PARPOLA 1970-1983 A. PARPOLA, *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal* (AOAT 5/1-2), Texts, Commentary, Neukirchen 1970-1983.
- PARPOLA 1987-1990 A. PARPOLA, samen met G.B. Lanfranchi, *The Correspondence of Sargon II* (State Archives of Assyria vols. 1, 5), Helsinki 1987-1990.
- SALONEN 1967 E. SALONEN, *Die Gruss- und Höflichkeitsformeln in babylonisch-assyrischen Briefen* (Studia Orientalia 38), Helsinki 1967.
- SOLLBERGER 1967 E. SOLLBERGER, *The Business and Administrative Correspondence under the Kings of Ur* (TCS 1), Locust Valley 1967.
- UNGNAD 1914 A. UNGNAD, *Babylonische Briefe aus der Zeit der Hammurapi-Dynastie* (VAB 6), Leipzig 1914.
- VEENHOF 1983 K.R. VEENHOF, "Brieven van Assyrische vrouwen. Uit de correspondentie der Oudassyrische handelaars in Anatolië (19e eeuw v. Chr.)", in: K.R. Veenhof (ed.), *Schrijvend Verleden. Documenten uit het oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht* (MEOL 24), Leiden 1983, 81-93.
- WASCHOW 1936 H. WASCHOW, *Babylonische Briefe aus der Kassitenzeit* (MAOG 10/1), Leipzig 1936.
- WATERMAN 1930-1936 L. WATERMAN, *Royal Correspondence of the Assyrian Empire*, Ann Arbor 1930-36 (nu verouderde vertaling van de brieven uitgegeven als *ABL*; gedeeltelijke hereditie door Parpola).
- ZACCAGNINI 1983 C. ZACCAGNINI, "On gift exchange in the Old Babylonian Period", in: *Studi orientalistici Ricordo di Franco Pintore* (Studia Mediteranea 4), Pavia 1983, 189-253.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

- 14, 17, 18, 22, 26. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f 200.—

Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkracht, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., f65.—).

16. J. HOFTHIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f 25.—

Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateeërs van Palmyra en van Hatra.

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f 45.—

Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f 70.—

De Egyptische lijkstas was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstassen uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.

27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f 25.—

Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.

28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) f 65.—

Een studie naar de aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.

29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) f 65.—

Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Wollem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) f80.—

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

Leden van Ex Oriente Lux kunnen de genoemde uitgaven tegen gereduceerde prijs kopen.